

ṣ at -sandarbha-nāmaka-

śrī -bhāgavata-sandarbhe prathamaḥ

tattva-sandarbhaḥ

śrī -kṛ ṣ ṇo jayati |

kṛ ṣ ṣa-varṇamītvī ā kṛ ṣ ṣaṁsa īgopā īgāstra-pārṣ adam |
yajñaiḥ saṅkī rtana-prāyair yajanti hi sumedhasaḥ ||1|| [BhP 11.5.32]

BD: śrī kṛ ṣ ṇo jayati |

bhaktyābhāsenāpi toṣ aṁdadadhāne
dharmādhyakṣ e viśva-nistāri-nāmni |
nityānandādvaita-caitanya-rūpe
tattve tasmin nityam āstāmratir naḥ ||
māyāvādaṁnyas tamah-stomam
uccair nāśamnnye veda-vāg-aniśu-jālaiḥ |
bhaktir viṣ ṇor darśitā yena loke
jī yāt so'yaṁbhānur ānanda-tī rthah ||

govindābhidham indirāśrita-padamhasta-stha-ratnādivat |
tattvaṁtattva-vid uttamau kṣ iti-tale yau darśayācakratuh ||

māyāvāda-mahāndhakāra-paṭ alī -sat-puṣ pavantau sadā
tau śrī -rūpa-sanātanau viracitāścaryau suvaryau stumah ||

yaḥ sāṅkhyā-parkena kutarka-pāniśunā
vivarta-gartena ca lupta-dī dhitim |
śuddhaṁvyadhād vāk-sudhayā maheśvaram
kṛ ṣ ṣamsa jī vaḥ prabhur astu no gatiḥ ||

ālasyā apravṛttiḥ syāt puriśāmyad grantha-vistare |
ato'tra gūdhe sandarbhe t ippaṇy alpā prakāśyate ||
śrī maj-jī vena ye pāt hāḥ sandarbhe'smin pariṣ kṛ tāḥ |
vyākhyāyante ta evāmī nānye ye tena helitāḥ ||

śrī -bādarāyaṇo bhagavān vyāso brahma-sūtrāṇi prakāśya tad-bhāṣ ya-bhūtāṁśrī -bhāgavatam
āvirbhāya śukarāṁtad-adhyāpitavān | tad-arthaṁnirṇetu-kāmaḥ śrī -jī vaḥ pratyūha-kulācalā-
kuliśāṁvācchita-pī yūṣ a-balāhaka-sveṣ t a-vastu-nirdeśāṁvīgalam ācarati kṛ ṣ ṇeti | nimi-nṛ patinā
pr ṣ t aḥ kara-bhājano yogī satyādi-yugāvatārānuktvā'tha kalāv api tathā śr ṣ ṇu iti tam avadhāpyāha
kṛ ṣ ṣa-varṇam iti | sumedhaso janāḥ kalāv api harimbhajanti | kaiḥ | ity āha saṅkī rtana-prāyair
yajñaiḥ arcanaṁtā iti | kī dīśāṁtam | ity āha kṛ ṣ ṇo varṇo rūpamhyasyāntar iti śeṣ aḥ | tviṣ ā kāntyā
akṛ ṣ ṣam | śuklo raktas tathā pī tāḥ idānī mākṛ ṣ ṣatāmīgataḥ [BhP 10.8.13] iti gargokti-pāriśeṣ ya-
vidyud-gauram ity arthaḥ | aīge nityānandādvaitau | upāīgāni śrī vāsādayaḥ | astrāṇi
avidyācchettr tvād bhagavan-nāmāni | pārṣ adānīgadādhara-govindāyaḥ | taiḥ sahitam iti
mahābalitvāṁvīyajyate | garga-vākye pī ta iti prācī na-tad-avatārāpekṣ ayā | ayam avatārahā śveta-
varāha-kalpa-gatāṣ t a-viniśa-vaivasvatam anvantarī ya-kalau bodhyāḥ | tatrātye śrī -caitanya evokta-
dharma-darśanāt | anyeṣ u kalis kvacic chyāmatvena kvaiccu cuka-patrābhatvena vyakter ukteḥ |
channāḥ kalau yad abhavaḥ [BhP 7.9.38] iti śuklo raktas tathā pī tāḥ [BhP 10.8.13] iti | kalāv api
tathā śr ṣ ṇu [BhP 11.5.31] iti ca | ye vimīṣānti te sumedhasaḥ | channatvāṁca preyasī -tviṣ āvṛ tatvām
bodhyam | arkaḥ pūrvākato'trānye t ippaṇī -krama-bodhakāḥ | dvi-bindavas te vijñeyā viṣ ayākāras

tv abindavaḥ | atra granthe skandhādhyāya-sūcakā yugmāīkā grantha-kṛ tāṁsanti | tebhyo'nye ye
t̄ ippaṇī -krama-bodhāyāsmābhiḥ kalpitāḥ te dvibindu-mastakāḥ | viṣ aya-vākyebhyāḥ pare ye'īkāḥ te
tv abindu-mastakā bodhyāḥ ||1||

antaḥkṛ ṣ nāmbahir gaurāṁdarśitāīgādi-vaibhavam |
kalau saṅkī rtanādyaiḥ smaḥ kṛ ṣ nā-caitanyam āśritāḥ ||2||

BD: kṛ ṣ nā-varṇa-padya-vyākhyā-vyājena tad-ar�am āśrayati antar iti | sphuṭ ārthah ||2||

jayatānmathurā-bhūmau śrī la-rūpa-sanātanau |
yau vilekhayatas tattvāṁjñāpakau pustikām imām ||3||

BD: athāśī r namaskāra-rūpaṁmaigalam ācarati jayatām iti | śrī lau jñāna-vairāgya-tapaḥ-
sampattiṁtau rūpa-sanātanau me guru-parama-gurū jayataḥ nijotkarś aṁprakaṭ ayatām |
mathurā-bhūmāv iti | tatra taylor adhyakṣ atā vyajyate | taylor jayo'stv ity āśāsyate | jayatir
atra tad itara-sarva-sad-vṛ ndotkarś a-vacanāḥ | tad-utkarś āśrayatvāt tayos tat-sarva-namasyatvam
ākṣ ipyate | tat-sarvāntaḥpātitvāt svasya tau namayāv iti ca vyajyate | tau kī dṛśāv ity āha | yāv imām
samdarbhākhyāmīpustikānivilekhayatas tasyā likhane māmīpravartayataḥ | buddhau siddhatvāt
imām ity uktiḥ | tattvāṁjñāpakau tattvāṁvādya-prabhede syāt svarūpe paramātmani iti viśva-koṣāt
| pareśāṁsaparikaramjñāpayiṣ yantāv ity arthaḥ | kartari bhavis yati nūvul ṣ aṣ t hī -niṣ edhas tu akenor
bhavis yad ādhamaṇayoh (Pāṇ 2.3.70) iti sūtrāt ||3||

ko'pi tad-bāndhavo bhaṭ t̄ o daks iṇa-dvija-vaniṣajah |
vivicya vyalikhad granthāṁlikhitād vṛ ddha-vaiṣ ṣnavaiḥ ||4||

BD: granthasya purātanatvāṁsvapariṣ kṛ tatvāṁcāha ko'pī ti | tad-bāndhavas tayo rūpa=sanātanayor
bandhur gopāla-bhaṭ t̄ a ity arthaḥ | vṛ ddha-vaiṣ ṣnavaiḥ śrī -madhvādibhir likhitād granthāt tam
vivicya vicārya sāraingr hī tvā grantham imāmīvyalikhāt ||4||

tasyādyaṁgranthanālekhāṁkrāntam utkrānta-khaṇḍitam |
paryālocyātha paryāyāmīkṛ tvā likhati jī vakah ||5||

BD: tasya bhaṭ t̄ asya ādyāmīpurātanāṁgranthanālekhāmīparyālocya jī vako mal-lakṣ aṇahā paryāyam
kṛ tvā kramāmīnbadhya likhati | grantha sandarbhe caurādikāḥ | tato nyāsa-śrantha (Pāṇ 3.3.107)
iti karmani yuc granthanā granthāḥ | tasya lekhāmīlikhanām bhāve ghaṇī tamlekhāmīkī dṛśam ity
āha krāntāmīkrameṇa sthitam | vyutkrāntāmīvyutkrameṇa sthitam | khaṇḍitāmīchinnam iti
svāśramasya sārthakyam ||5||

yah śrī -kṛ ṣ nā-padāmbhoja-bhajanaikābhilāṣ avān |
tenaiva dṛśyatām etad anyasmai śapatho'rpiṭah ||6||

BD: granthasya rahasyatvam āha yah śrī ti | kṛ ṣ nā-pāratamyē'nyenānādṛ te tasyāmaigalāinsyād iti |
tan-maigalāyaitat | na tu granthāvadya-bhayāt | tasya suvyutpannair niravadyatvena parī kṣ itatvāt
||6||

atha natvā mantra-gurūn gurūn bhāgavatārthadān |
śrī -bhāgavata-sandarbhaṁsandarbhaṁvaśmi lekhitum ||7||

BD: atheti gūḍhasya prakāśaś ca sāroktiḥ śrest hā tathā | nānārthavattvāṁvedyatvāṁsandarbhaḥ
kathyate budhaiḥ | ity abhiyuktokta-laksāṇāṁsandarbhaṁlekhitumvaśmi vāñchāmi | śrī -
bhāgavatāṁsandṛ bhyate grathiyate'treti | halaś ca (Pāṇ 3.3.21) ity adhikaraṇe ghaṇī||7||

yasya brahmeti sanjñāmīkvacid api nigame yāti cin-mātra-sattāpy
aniṣo yasyānīśakaiḥ svair vibhavati vaśayann eva māyāmīpumānīś ca |

ekamīyasyaiva rūpamvilasati parama-vyomni nārāyaṇākhyam
sa śrī -kṛ ṣ ḥo vidhattāṁsvayam iha bhagavān prema tat-pāda-bhājām ||8||

BD: atha śrotṛ -rucy-utpattaye granthasya viś ayādī n anubandhān saṅk epeṇa tāvad āha yasyeti | sa svayambhagavān śrī -kṛ ṣ ḥaḥ | iha jagati tat-pāda-bhājāṁtac-caraṇa-padma-sevināṁsva-viś ayakaṁ prema vidhattāṁ arpayatu | sa kaḥ | ity āha yasya svarūpānubandhyākṛ tiguṇa-vibhūti-viśiṣṭaḥ asyaiva śrī -kṛ ṣ ḥasya | cinnātra-sattā anabhivyakta-tat-tad-viśeṣaḥ ā jīna-rūpā vidyamānatā | kvacid api nigame kasmīrīcīt satyarījīnam anantābrahma (TaittU 2.1.1) astīty evopalabdhavyah (Kat hU 2.3.13) ity ādi-rūpe śruti-khaṇḍe brahmeti sañjīvīmyātī | tādṛśatayā cintyatāṁtathā pratī tam āsī d ity arthaḥ | bhakti-bhāvita-manasāṁtu vyañjita-tat-tad-viśeṣaḥ ā saiva puruṣ atvena pratī tā bhavatī ti bodhyam | satyamjīnam ity upakrāntasyaivānandamaya-puruṣ atvena nīrūpaṇāt | ata evam uktāṁ jitāṁtē stotre –

na te rūpamna cākāro nāyudhāni na cāspadam |
tathāpi puruṣ ākāro bhaktānāṁtvamprakāśate || iti |

sa caivamprācī nāīgī kṛ tam iti vācyam | uktarī tyā tasyāpy anabhī ṣ tātva bhāvāt | yasya kṛ ṣ ḥasyāṁśah pumān māyāṁvāśayann eva svair aṁśakair vibhavati | kāraṇārṇavaśāyī sahasraśī rṣā puruṣ aḥ saṅkarśaḥ aṇaḥ kṛ ṣ nāīśah prakṛ ter bhartā | tāmvaśe sthāpayann eva sva-vī kṣ aṇa-kṣ ubdhayā tayā nīḍāni ṣ ṣ t vā, teṣ āīngarbheṣ v ambubhir ardha-pūrṇeṣ u sahasra-śī rṣā pradyumnaḥ san svair aṁśakaiḥ matsyādibhiḥ | vibhavati vibhava-sañjīvākān lī lāvatārān prakāt ayaṭīty arthaḥ | yasyaiva kṛ ṣ ḥasya nārāyaṇākhyam ekaṁmukhyaṁrūpam | āvaraṇāt akād bahiḥṣ t he parama-vyomni vilasati sa nārāyaṇo yaya vilāsa ity arthaḥ | ananyāpeks i-rūpāḥ svayambhagavān prāyas tat-sama-guṇa-vibhūtir ākṛtyādibhir anyādṛ k tu vilāsa iti sarvam etac caturtha-sandarbhe visphuṭ ī bhaviṣ yad-vī kṣ aṇī yam ||8||

athaivamśūcītānāṁśrī -kṛ ṣ ḥa-tad-vācya-vācakatā-lakṣ aṇa-sambandha-tad-bhajana-lakṣ aṇa-vidheya-saparyāyābhidheya-tat-prema-lakṣ aṇa-prayojanākhyānām arthānāṁnirṇayātāvat pramāṇaiṁnirṇīyate | tatra puruṣ asya bhramādi-doṣ a-catus ṣ t aya-duṣ ṣ t atvāt sutarām alaukikācintya-svabhāva-vastu-sparśāyogyatvāc ca tat-pratyakṣ ādī ny api sadoṣ āṇī ||9||

BD:athaivam iti | sūcītānāṁvyañjītānāṁcaturṇām ity arthaḥ | śrī -kṛ ṣ ḥaś ca granthasya viś ayaḥ | tad-vācya-vācakatā-lakṣ aṇaś ca sambandhaḥ | tad-bhajanāṁtac-chravaṇa-kī rtanādi-tal-lakṣ aṇaṁyad-vidheyāṁtac-saparyāyāmyad abhidheyaṁtac ca | tat-prema-lakṣ aṇaṁprayojanāṁca puruṣ ārthas tad-ākhyānām | eka-vācya-vācakatavāmpanyāyatvam | samānaḥ paryāyo'syeti saparyāyah | samānārtahka-saha-śabdena samāsād asvapada-vigraho bahu-vrī hiḥ | vopasarjanasya iti sūtrāt (Pāṇ 6.3.82) sahasya sādeśah |

saha-śabdās tu sākalpa-yaugapadya-samṛ ddhiṣ u |
sādṛśye vedyamāne ca sambandhe ca saha smṛ taṁ || iti śrī dharaḥ |

tatretya puruṣ asya vyāvahārikasya vyutpannasāyāpi bhramādi-doṣ a-grastatvāt tādṛ k-pāramārthaika-vastu-sparśānarhatvāc ca tat-pratyakṣ ādī ni ca sadoṣ āṇī iti yojyam | bhramaḥ pramādo vipralipsā karanāpat avarīceti jī ve catvāro dos āḥ | teṣ v atasmiītātad-buddhir bhramāḥ | yena sthāṇau puruṣ a-buddhiḥ | anavadhānatānya-cittatālakṣ aṇaḥ pramādaḥ | yenāntike gī yamānamgānamna gṛhyate | vaṭcanecchā vipralipsā | yayā'śīye sva-jīto'py artho na prakāśyate | indriyam āndyam karaṇāpaṭ avam | yena datta-manasāpi yathāvat vastu na paricī yate | ete pramātr-jī va-doṣ āḥ | parmaṇeṣ u saṅcaranti | teṣ u bhramādi-trayaṁpratyakṣ e, tan-mūlakēnumāne ca | vipralipsā tu śabda iti bodhyam | pratyakṣ ādī ny aṣ ṣ au bhavanti pramāṇāni | tatrārtha-sannikṛ ṣ t am cakṣ urādī ndriyāmpratyakṣ am | anumiti-karaṇam anumānam (Tarka-saṅgraha) agnyādi-jīnam anumitih, tat-karaṇāṁdhūmādi-jīnam | āpta-vākyamśabdaḥ (ibid.) | upamiti-karaṇam upamānam (ibid.) go-sadṛśo gavaya ity ādau | sañjīvīsañjīvī-sambandha-jīnam upamitih (ibid.) tat-karaṇāṁsādṛśya-jīnam |

asaidhyad-artha-dṛṣṭyā sādhakānyārthakalpanam arthāpattiḥ | yayā divābhujāne pī natvamrātri-bhojanamkalpayitvā sādhyate | abhāva-grāhikānupalabdhiḥ | bhūtale ghaṭānupalabdhyā yathā ghaṭābhāvo gr̄hyate | sahasre śatāṁsambhaved iti buddhau sambhāvanā sambhavaḥ | ajñata-vakt̄a kāmparamparāprasiddham aitiyam | yatheha tarau yakṣo'sti | ity evam aśṭau ||9||

tatas tāni na pramāṇīty anādi-siddha-sarva-puruṣa-paramparāsi sarva-laukikālaukika-jñāna-nidānatvād-aprākṛta-vacana-lakṣaṇo veda evāsmākam sarvātīta-sarvāśraya-sarvācintyāścarya-svabhāvarīvastu vividiṣatāmpramāṇam ||10||

BD: tatas tāni ca pramāṇānīti | tato bhrāmādi-doṣa-yogāt | tāni pratyakṣādīni paramārtha-pramāṇāni na bhavanti | māyā-muṇḍāvaloke tasyaivedamundam ity atra pratyakṣāmvyabhicāri | vṛṣṭyā tat-kāla-nirvāpita-vahnau cirāndhūma-prodgāriṇi girau vahminān dhūmāt ity anumānamca vyabhicāri dṛṣṭam | āpta-vākyamca tathā, ekenāptena muniā sarthitasyārthasyāpareṇātādṛṣṭēna dūṣitatvāt | ata uktāṁnāsavṛṣṭir yasya mataṁna bhinnam iti |

evātmukhyānām esāṁsadoṣatvāt tad upajīvinām upamānādīnāṁtathātvaṁsusiddham eva | kiṁcāpta-vākyamlaukikārtha-grahe pramāṇam eva, yathā himādrau himam ity ādau | tad-ubhaya-nirapekṣāmca tat daśamas tvam asi ity ādau | tad-ubhayāgamye sādhakatamarīca tat | grahāṇāṁ rāśiṣu sañcāre yathā | kiṁcāpta-vākyenānugṛhītāntad-ubhayātāmpramāpakam | dṛṣṭa-cara-māyā-muṇḍakena puruṣā satye'py aviśvaste tasyaivedamundam iti nabhovānyānugṛhītāmpratyakṣām yathā | are sītārtāḥ panthā māsmiṇ agnitīsambhāvayata, vṛṣṭyā nirvāṇo'tra sa dṛṣṭa-ahākintvāmuṣ min dhūmodgāriṇi girau so'sti ity āptavākyenānugṛhītām anumānamca yathethi | tad evām pratyakṣānumāna-śabdāḥ pramāṇānīty āha manuḥ –

pratyakṣām anumānamca śāstraṁca vividhāgamam |
trayaṁsuviditarīkyāṁdharma-śuddhim abhī psatā || iti (Manu 12.105) |

evam asmad-vṛddhāś ca | sarva-paramparāsu brahmotpanneṣu deva-mānavādiṣu sarveṣu variṣeṣu | paramparā parīpāt yāṁsantāne'pi vadhe kvacit iti viśvah | laukika-jñānamkarma-vidyā | alaukika-jñānambrahma-vidyā | aprākṛteti vācā virūpa nityayā iti mantra-varṇanāt (RV 8.75.6) |

anādi-nidhanā nityā vāg utsṛṣṭā svayambhuvā |
ādau vedamayī divyā yataḥ sarvāḥ pravṛtttayaḥ ||

iti smaraṇāc (Mbh 12.231.56-57) ca | sphuṭam anyat ||10||

tač cānugataṁtarkāpratiṣṭhānāt (Vs. 2.1.11) ity ādau, acintyāḥ khalu ye bhāvā na tāṁs tarkeṇa yojayet [Mbh 6.5.12] ity ādau śāstra-yonitvāt (Vs. 1.1.3) ity ādau | śrutes tu śabda-mūlatvāt (Vs. 2.1.27) ity ādau |

pitṛ-deva-manuṣyānāṁvedaś cakṣus taveśvara |
śreyas tv anupalabdhe'rthe sādha-sādhanayor api || [BhP 11.20.4]

BD: nanu ko'yam āgraho veda evāsmākāmpramāṇam iti cet tatrāha tac cānumatam iti | śrī-vyāsādyair iti śeṣaḥ | tad-vāyānyāha tarketyādīni sādhyā-sādhanayor apīty antāni | tarketi brahma-sūtra-khaṇḍāḥ | tasyārthaḥ – paramārtha-nirṇayas tarkeṇa na bhavati puruṣa-buddhi-vaividhyena tasya naśta-pratiṣṭhāt | evam āha śrutiḥ naisā tarkeṇa matir āpanneyā proktānyenaiva sujñānāya preṣṭha iti (KaṭhaU 1.2.9) | vyāpyāropeṇa vyāpakāropas tarkaḥ (Tarka-saṅgraha), yady ayam nirvahnih syāt tadā nirdhūmaḥ syāt ity evāmrūpāḥ | sa ca vyāpti-śarkāmīnrasyānn anumānāigam bhaved atas tarkeṇānumānamgrāhyam iti | acintyāḥ ity udyama-parvaṇi dṛṣṭam | śāstreti brahma-sūtram | na ity ākṛṣyam | upāsyo harir anumānenopaniṣadā vā vedyā iti sandehe mantavyah (BṛhadU 4.5.6) iti śruter anumānena sa vedyā iti prāpte nānumānena vedyo hariḥ | kutaḥ? śāstram upaniṣad yonir vedana-hetur yasya tattvāt | aupaniṣadātāmṛupuruṣaśāstrikāmī (BṛhadU 3.9.26) ity ādyā hi śrutiḥ | śrutes tu iti brahma-sūtram (2.1.17) | na ity anuvartate | brahmaṇi loka-dṛṣṭāḥ

śramādayo doṣā na syuḥ | kutah | so'kā mayata bahu syāmprajāyeya (TaittU 2.6.1) iti saṅkalpa-mātreṇa nikhila-sṛṣṭi i-śravaṇāt | nanu śrutir bādhitaṁkathambrūyād iti cet tatrāha śabdeti | avicintyārthasya śabdaika-pramāṇakatvāt | dṛṣṭi aṅcaitan manī-mantrādau | pitṛ deva ity uddhavoktir ekādeśe | he ī śvara, tava vedah pitrādī nāmśreyah śreṣṭi hamcakṣuh | kvetyāha anupalabdhe'rtha ity ādi | tathā ca veda evāsmākaṁpramāṇam iti mad-vākyam-sarva-sammatiṁ iti nāpūrvam̄mayoktaṁ ||11||

tatra ca veda-śabdasya samprati duṣ pāratvād duradhigamārthatvāc ca tad-artha-nirṇāyakānām munīnām api paraspara-virodhād veda-rūpo vedārtha-nirṇāyakaś cetihāsa-purāṇātmakah śabda eva vicāraṇī yaḥ | tatra ca yo vā veda-śabdo nātmaviditah so'pi tad-dṛṣṭiyānumeya eveti samprati tasyaiva pramotpādakatvarinstitam | tathā hi **mahābhārate mānavī ye** ca – **itihāsa-purāṇābhyāmvedāṁsamupabṛihayet** iti [Mbh 1.1.267] | pūraṇāt purāṇam iti cānyatra | na cāvedena vedasya bṛihāṇam sambhavati | na hy apariपūrṇasya kanaka-valayasya trapuṇā pūraṇam̄myujyate |

nanu yadi veda-śabdah purāṇam itihāsaṁcopādatte | tarhi purāṇam anyad anves apī yam | yadi tu na, na tarhī tihāsa-purāṇayor abhedo vedena | ucyate – viśiṣṭa aikārtha-pratipādaka-pada-kadambasyāpauruṣeyatvād abhede'pi svarakramabhedād bheda-nirdeśo'py upapadyate | ṛg-ādibhiḥ samam anayor apauruṣeyatvenābhedo mādhyandina-śrutāv eva vyajyate **evaṁvā are'sya mahato bhūtasya niśvasitam etad yad ṛg-vedo yajur-vedah sāma-vedo'tharvā ṛgirasa itihāsaḥ purāṇam** ity ādinā [BṛhadU 2.4.10] ||12||

BD: evaṁced ṛg-ādi-vedenāstu paramārtha-vicārah | tatrāha tatra ca veda-śabdasyeti | tarhi nyāyādi-śastrair vedārtha-nirṇetṛ bhiḥ | so'stī ti cet tatrāha tad-artha-nirṇāyakānām iti | tasyaiveti itihāsa-purāṇātmakasya veda-rūpasyety arthaḥ | samupabṛihayet iti vedārthaṁspas tī kuryād ity arthaḥ | purāṇād iti vedārthasyeti bodhyam | trapuṇā sī sakena | purāṇetihāsayor veda-rūpatāyāmkaścīcī charīkate nanv ity ādinā | tatra samādhatte ucyata ity ādinā | nikhila-śakti-viśiṣṭa-bhagavad-rūpaikārtha-pratipādakaṁnyat padaka-damba-mṛgādi-purāṇāntaṁtasyeti | ṛgādi-bhāge svara-kramo'sti itihāsa-purāṇa-bhāge tu sa nāstīty etad-aniśena bhedah | evaṁvā iti maitreyī īpatnīm̄ prati yājñavalkya-vacanam | are maitreyī asyeśvarasya mahato vibhoḥ pūjyasya vā bhūtasya pūrva-siddhasya | sphuṭ ārtham anyat ||12||

ataeva **skānda-prabhāsa-khaṇḍe** –

purāṇapaścacārogram amarānāmpitāmahāḥ |
āvirbhūtās tato vedāḥ saś ad-aīga-pada-kramāḥ ||
tataḥ purāṇam akhilamsarva-śāstra-mayaṁdhruvam |
nitya-śabda-mayaṁpunyāṁśata-koti-pravistaram ||
nirgataṁbrahmaṇo vaktrāt tasya bhedān nibodhata |
brāhmaṇyām purāṇāmprathamam ity ādi | [SkandaP 2.3-5]

atra śata-koti i-saṅkhyā brahma-loke prasiddheti tathoktam | **ṭṛīya-skandhe** ca ṛg-yajuh-sāmātharvākhyān vedān pūrvādibhir mukhaiḥ [BhP 3.12.37] ity ādi-prakaraṇe,

itihāsa-purāṇāni pañcamāṁvedam ī śvarah | sarvebhya eva vaktrebhyah sasṛje sarva-darśanah || iti | [BhP 3.12.39]

api cātra sākṣād eva veda-śabdah prayuktah purāṇetihāsayoh | anyatra ca -- purāṇām pañcamo vedah | **itihāsaḥ purāṇāmca pañcamo veda ucyate** [BhP 1.4.20]

| vedān adhyāpayāmāsa mahābhārata-pañcamān [Mbh 12.340.11] ity ādau | anyathā vedān ityādāv api pañcamatvamāvakalpeta samāna-jātī ya-niveśitavāt saṅkhyāyāḥ | bhaviṣya-purāṇe kārṣṇāmca pañcamāmvedamīyan mahābhārataṁ smṛtam iti | tathā ca sāma-kauthumī ya-sākhāyāmchāndogyopaniṣadī ca -- ṛg-vedamībhagavo'dhyemi yajur-vedamīsāma-vedam ātharvaṇāmcaturtham itihāsaṁ purāṇāmpañcamāmvedamīnāmvedam [ChāU 7.1.2] ity ādi | ataeva asya mahato bhūtasya [BṛhadU 2.4.10] ity ādāv itihāsa-purāṇayoś caturṇām evāntarbhūtatva-kalpanayā prasiddha-pratyākhyānamnirastam | tad uktamībrāhmaṇīpurāṇāmī prathamam ity ādi ||13||

BD: puretyādau vedānāmīpurāṇānāmīcāvirbhāva uktal | sarṣje āvirbhāvayāmāsa | samāneti yajñā-datta-pañcamān viprān āmantrayasva itivat | kārṣṇām iti kṛṣṇēna vyāsenoktam ity arthaḥ | ataeveti pañcamā-vedatva-śravaṇād evety arthaḥ | caturṇām evāntargate | teṣv eva yat purāṇvṛttaiiyac ca pañca-lakṣṇām ākhyānamī te eva tad-bhūte grāhye | na tu ye vyāsa-kṛta-tattvena bhuvi khyāte śūdrāṇām api śravye iti karmaṭ hair yat kalpitāmīn-nirastam ity arthaḥ ||13||

pañcamatve kāraṇāmca vāyu-purāṇe sūta-vākyam –

itihāsa-purāṇānāmīvaktārāmīsamīyag eva hi |
māmīcaiva pratijagrāha bhagavān īśvarah prabhuh ||
eka āsī d yajur vedas tamīcaturdhā vyakalpayat |
cāturhotram abhūt tasminīs tena yajñām akalpayat ||
ādhvaryavāriyajurbhis tu ṛgbhir hotramītathaiva ca |
audgātraīsāmabhiś caiva brahmātva-mīcāy atharvabhiḥ || [VāyuP 60.16-18]
ākhyānaiś cāpy upākhyānair gāthābhir dvija-sattamāḥ |
purāṇa-saṅhitāś cakre purāṇārtha-visāradāḥ ||
yac chiṣṭāmītu yajurveda iti sāstrārtha-nirṇayaḥ | [VāyuP 60.21-22]

iti brahma-yajñādhyayane ca viniyogo dṛsyate mīśāmīyad-brāhmaṇānīti hāsa-purāṇānī iti | so'pi nāvedatve sambhavati | ato yad āha bhagavān mātsye --

kālenāgraṇāmīmatvā purāṇasya dvijottamāḥ |
vyāsa-rūpam ahamkṛtvā saṅharāmi yuge yuge || iti [MatsyaP 53.8-9]

pūrva-siddham eva purāṇāmīsukha-saṅgrahaṇāya saṅkalpayāmī ti tatrārthaḥ | tad-anantaramīhy uktam –

caturlakṣaṇa-pramāṇena dvāpare dvāpare sadā |
tad-aṣṭādaśadhā kṛtvā kṛtvā bhūr-loke'smin prabhāś yate |
adyāpy amartya-loke tu śata-koṭi-pravistaram |
tad-artha'tra catur-lakṣaṇaḥ saṅkṣepena niveśitah || [MatsyaP 53.9-11] iti |

atra tu yac chiṣṭāmītu yajur vede ity uktatvāt tasyābhīdheyā-bhāgaś caturlakṣaṇas tv
atra martya-loke saṅkṣepena sāra-saṅgrahena niveśitah | na tu racanāntareṇa ||14||

BD: pañcamatve kāraṇāmīceti | ṛg-ādibhiś caturbhiś cāturhotramīcaturbhir ṛtvibhir nispādyamī karma bhavati itihāsādibhyāmītan na bhavatī ti tad-bhāgasya pañcamatvam ity arthaḥ | ākhyānaiḥ pañca-lakṣṇāmī purāṇānī | upākhyānaiḥ purāṇvṛttaiḥ | gāthābhiś chando-visēśaiś ca | saṅhitā bhārata-rūpāś cakrel tāś ca yac chiṣṭāmītu yajur veda tad-rūpāḥ ity arthaḥ | brahma-yajñā

vedādhyayane'mī śām itihāsādī nāmviniyogo dṛśyate | so'pi viniyogas teṣām avedatve na sambhavati |
kṛtvā'virbhāvya | saṅkalayāmi saṅkṣipāmi | abhidheya-bhāgaḥ sārāṇīṣah ||14||

tathaiva darśitamveda-sahabhāvena **śiva-purāṇasya vāyavī ya-saṁhitāyām** –

saṅkṣipāya caturo vedāṇīś caturdhā vyabhajat prabhuḥ |
vyasta-vedatayā khyāto veda-vyāsa iti smṛtah ||
purāṇam api saṅkṣiptamcaturlakṣaṇa-pramāṇataḥ |
adyāpy amartya-loke tu śata-koṭi-pravistaram || [ŚivaP 1.33-34]

saṅkṣiptam ity atra teneti śeṣah | skāndam āgneyam ity ādi samākhyās tu
pravacana-nibandhanāḥ kāṭ hakādivat | ānupūrvī r nirmāṇa-nibandhanā vā | tasmāt
kvacid anityatva-śravaṇāṁtvā virbhāva-tirobhāvā pekṣayā | tad evam itihāsa-
purāṇayor vedatvamsiddham | tathāpi sūtādī nām adhikāraḥ | sakala-nigama-vallī -
sat-phala-śrī -kṛṣṇā-nāmavat | yathoktam – **prabhāsa-khaṇḍe** –

madhura-madhuram etan maṅgalammaṅgalānām
sakala-nigama-vallī -sat-phalaṁcit-svarūpam |
sakṛdapi parīgī tamśraddhayā helayā vā
bhṛgu-vara nara-mātramātārayet kṛṣṇā-nāma || iti ||

yathā coktam **vīśnu-dharne** –
ṛg-vedo'tha yajur-vedaḥ sāma-vedo'py atharvaṇaḥ |
adhi tās tena yenoktaṁhair ity akṣara-dvayam || iti |

atha vedārtha-nirṇāyakatvamca **vaiśṇave** –
bhārata-vyapadeśena hy āmnāyārthaḥ pradarśitah |
vedāḥ pratiṣṭhitāḥ sarve purāṇe nātra saṁśayah || ity ādau |

kimca vedārtha-dī pakānāmśāstrāṇāmmadhya-pātitābhyupagame'py āvirbhāvaka-
vaiśiṣṭyāt taylor eva vaiśiṣṭyam | yathā **pādme** --

dvaipāyanena yad buddham
brahmādyais tan na budhyate |
sarva-buddhamānsa vai veda
tad buddhamānānya-gocarah ||15||

BD: vyasteti | vyastā vibhaktā vedā yena tatayā veda-vyāsaḥ smṛtah | skāndam ity ādi | skandena
proktarīma tu kṛtam iti vaktṛhetukā skāndādi-sanjīvā | kāṭ henādhī tamkāṭ hakam ity ādi sanjīvāvat |
kāṭ hānāmvedah kāḍhakah | gotra-varaṇād vuñ(Pāṇ 4.3.126), caraṇād dharmāmnāyayor iti
vaktavyam iti sūtra-vārtikābhyām | tatas ca kañhenādhī tam iti sushtūhūktam | anyathā
janatvenāntyatāpattiḥ | ānupūrvī kramah | brāhyam ity ādikaramanīrmāṇa-hetukā vā sā sāsaṁjīvāty
arthah | brāhmaṇādikrameā purāṇa-bhāgo bodhyah | tathāpi sūtādī nām iti | itihāsāder vedatve'pi
tatra śūdrā dhikāraḥ **strī-śūdra-dvija-bandhūnām** ity ādi-vākyā-balād bodhyah | bhārata-
vyapadeseneti | durūha-bhāgasya vyākhyānāt, chinna-bhāgārtha-pūraṇāc capurāṇe vedāḥ
pratiṣṭhitāḥ naiścalyena sthitā ity arthah | kiṁceti | vedārtha-dī pakānāmānavī yādī nāmādhye
yadyapī tihāsa-purāṇayoh smṛtitvenābhyupagamas tathāpi vyāsayeśvarasya tad-āvirbhāvāt tadtad-
utkarṣa ity arthah | tatra pramāṇāmduipāyanenety ādi ||15||

skānde –

vyāsa-citta-sthitākāśād avacchinnāni kānicit |
anye vyavaharanty etāny urī kṛ tya gr̄ hād iva || iti |

tathaiva dṛṣṭamśrī -viṣṇu-purāṇe parāśara-vākyam –

tato'tra mat-suto vyāsa aśṭāvinīśatime'ntare |
vedam ekamcatuṣ pādamcaturdhā vyabhajat prabhuḥ ||
yathātra tena vai vyastā veda-vyāsenā dhī matā |
vedas tathā samastais tair vyāsair anyais tathā mayā ||
tad anenaiva vyāsānāṁśākhābhedān dvijottama |
caturyugeṣ u racitān samasteṣ v avadhāraya ||
kṛṣṇa-dvaiṣpāyanāṁvyāsaṁviddhi nārāyaṇāṁprabhūm |
ko'nyo hi bhuvī maitreya mahābhārata-kṛd bhavet || [ViP 3.4.2-5] iti |

skānda eva –

nārāyaṇād viniṣ pannamjñānamkṛta-yuge sthitam |
kiñcit tad anyathā jātamīretāyāṁdvāpare'khilam ||
gautamasya ṛṣeḥ śāpāj jīvane tv ajiṁnatāṁgate |
saṅkīrṇa-buddhoyo devā brahma-rudra-puraḥsarāḥ ||
śaranyaṁśaraṇāṁjagmur nārāyaṇam anāmayam |
tair vijñāpita-kāryas tu bhagavān puruṣ ottamah |
avatī rno mahāyogī satyavatyāṁparāśarāt |
utsannān bhagavān vedān ujjahāra hariḥ svayam || iti |

veda-śabdenātra purāṇādi-dvayam api gr̄hyate | tad evam itihāsa-purāṇa-vicāra eva
śreyān iti siddham | tatrāpi purāṇasyaiva garimā dṛsyate | uktamhi **nāradī ye** –

vedārthād adhikāṁmanyē purāṇārthaṁvarānane |
vedāḥ pratiṣṭhitāḥ sarve purāṇe nātra saṁśayaḥ ||
purāṇam anyathā kṛtvā tiryag-yonim avāpnuyāt |
sudānto'pi susānto'pi na gatimkvacid āpnuyāt || iti |16||

BD: vyāseti | bādarāyaṇasya jīvnammahākāśam | anyeṣāmṛjñānāni tu tad-anśa-bhūtāni
khaṇḍākāśānī ti tasyeśvaratvāt sārvajñyam uktam | tato'tra mat-sutah ity ādau ca vyāsāntarebhyah
pārāśaryasyeśvaratvān mahotkarṣah | nārāyaṇāt ity ādau ceśvaratvāṁprasphuṭ am uktam |
gautamasya śāpāt iti | varotpanna-nityadhānya-rāśir gautamo mahati durbhikṣe viprān abhojayat |
atha subhikṣe gantukāmāṁś tān haṭa hena nyavāsayat | te ca māyānirmitāyā go-gautama-sparṣena
mr̄tāyā hatyām uktvā gatāḥ | tataḥ kṛta-prāyaścittopī gautamas tan-māyāṁvijñāya śāśāpa | tatas
teṣāmṛjñāna-lopa iti vārāhe kathāsti | adhikam iti | nihśandehatvād iti bodhyam | anyathā kṛtvā
avajñāya ||16||

skānda-prabhāsa-khaṇde --

vedavan niścalammanyē purāṇārthaṁdvijottamāḥ |
vedāḥ pratiṣṭhitāḥ sarve purāṇe nātra saṁśayaḥ ||
bibhety alpa-śrutād vedī mām ayaṁcālayiṣ yati |
itihāsa-purāṇais tu niścalo'yamkutah purā ||
yan na dṛṣṭamśrī vedeṣu tad dṛṣṭamśrī tiṣu dvijāḥ |
ubhaylor yan na dṛṣṭamśrī tat purāṇaiḥ pragī yate ||

yo veda caturo vedān sā ṛgopanisado dvijāḥ |
purāṇāṁnaiva jānāti na ca sa syād vicakṣaṇāḥ || (2.90-93) iti |

atha pruāṇānām evamprāmāṇye sthite'pi teṣām api sā mastyenāpracarad-rūpatvāt
nānādevatāpratipādaka-prāyatvād arvācī naiḥ kṣudrar-buddhibhir artho
duradhigama iti tad-avastha eva sanśayah | yad uktamātsye –

pañcā ṛgāṁca purāṇāṁsyād ākhyānam itarat smṛtam |
sāttvikeś u ca kalpeś u māhātmyam adhikāṁhareḥ ||
rājaseś u ca māhātmyam adhikāṁbrahmaṇo viduh |
tadvad agneś ca māhātmyamītāmaseś u śivasya ca |
saṅkī rṇeś u sarasvatyāḥ pitṛ nāmīca nigadyate || iti |

atrāgnes tat-tad-agantu pratipādyasya tat-tad-yajñasyety arthaḥ | śivasya ceti
cakārāch chivāyāś ca | saṅkī rṇeś u sattva-rajas-tamomayes u kalpeś u bahuś u |
sarасvatyāḥ nānāvāṇyātmaka-tad-upalaksitāyā nānādevatāyā ity arthaḥ | pitṛ nām
karmanā pitṛ lokāḥ [BAU 1.5.16] iti | śrutes tat prāpaka-karmanām ity arthaḥ ||17||

BD: vedavad iti | purāṇārtho vedavat sarva-sammata ity arthaḥ | nanu pāṇḍitaiḥ kṛtād veda-bhāṣyāt
tat-artho grāhya iti cet tatrāha bibheti ti | akṛte bhāṣye siddhe kiṁtena kṛtrimeṇeti bhāvah | athetī
asndigdhārthatayā purāṇānām eva prāmāṇye pramākaraṇatva ity arthaḥ | arvācī naiḥ kṣudra-
buddhibhir iti | yasya vibhūtayo'pī dṛśyah sa harir eva sarva-śreṣṭha iti tadaikārthyam –

veda rāmāyaṇe caiva purāṇe bhārate tathā |
ādāv ante ca madhye ca hariḥ sarvatra gī yate || (HV 132.95)¹

iti harivāṇīśoktam ajānadbhir ity arthaḥ ||17||

tad evam-sati tat-tat-kalpa-kathā mayatvenaiva mātsya eva prasiddhānāmītāt-tat-
purāṇānāmīvyavasthā jīvāpitā | tāratamyamītu kathāmīsyāt yetetara-nirṇayah
kriyeta | sattvādi-tāratamyenaiveti cet, sattvāt sajñāyate jīvānam (Gī tā 14.17) iti
sattvāmīyad brahma-darśanam iti ca nyāyāt sāttvikam eva purāṇādika paramārtha-
jīvānāya prabramaṇa ity āyātam | tathāpi paramārtha'pi nānā-bhaigya
vipratipadyamānānāmīsamādhānāya kiṁsyāt | yadi sarvasyāpi vedasya purāṇasya
cārtha-nirṇayāya tenaiva śrī-bhagavatā vyāsenā brahma-sūtrāṁ kṛtaṁtad-
avalokanenaiva sarvo'rtho nirṇaye ity ucyate | tarhi nānya-sūtrakāra-muny-
anugatair manyeta | kiṁcātyanta-gūḍhārthānām alpākṣ arāṇāmītāt-sūtrāṇām
anyārthatvāṁkaścid ācakṣīta | tataḥ katarad ivātra samādhānam | tad eva
samādheyam yady ekatamam eva purāṇa-lakṣaṇam apauruṣeyamīśāstramīsarva-
vedetihāsa-purāṇānām artha-sāraṁbrahma-sūtropajī vyāṇīca bhavad bhuvī
sampūrṇāmīpracarad-rūpamīsyāt | satyam uktam, yata eva ca sarva-pramāṇānām
cakravarti-bhūtam asmad-abhimataṁ śrī mad-bhāgavatam evodbhāvitamībhavatā
||18||

BD: tad evam iti | mātsya eveti | purāṇa-saṅkhyā-tad-dāna-phala-kathanāmīte'dhyāya iti bodhyam |
tāratamyam iti | apakarś otkarś a-rūpamīyenetarasyotkrītasya purāṇasya nirṇayah syād ity arthaḥ |
sāttvika-purāṇām evotkrītām iti bhāvena svayam āha sattvād iti | pṛcchati tathāpīti, paramārtha-
nirṇayāya sāttvika-śāstrāṇī kāre'pīty arthaḥ | nānā-bhaigyetai | saguṇāmīnirguṇāmīna-guṇākām

¹ Alternative reading: veda rāmāyaṇe puṇye bhārate bharatarśabha | ādāv cānte ca madhye ca hariḥ
sarvatra gī yate ||

jaḍam ity ādikamkuṭ ila-yukti-kadambair nirūpayatām ity arthaḥ | nānā-sūtra-kāreti | gautamādy-anusāribhir ity arthaḥ | nanu brahma-sūtra-śāstre sthite kāpekṣ ā tad-anyā-sūtrāṇām iti cet tatrāha kimcātyanteti | pṛṣṭah prāha tad eveti | brahma-sūtropajī vyam iti | yena brahma-sūtramsthirārtham syād ity arthaḥ | pṛṣṭasya hṛd-gataṁspuṭ ayati satyam uktam ity ādinā ||18||

yat khalu purāṇa-jātam āvirbhāvya brahma-sūtramca pranī yāpya aparitus ṭ ena tena bhagavatā nija-sūtrāṇām akṛ trima-bhāṣ ya-bhūtaṁsamādhi-labdhām āvirbhāvitām yasminn eva sarva-śāstra-samanvayo dṛśyate | sarva-vedārtha-lakṣaṇāṁgāyatrī m adhikṛtya pravartitativāt | tathā hi tat-svarūpamātsye –

yatrādhikṛtya gāyatrīṁvarṇyate dharma-vistaraḥ |
vṛtrāsura-vadhopetāṁtad-bhāgavatam iṣyate || (MatsyaP 53.20)
likhitvā tac ca yo dadyād dhema-sinīha-samanvitam |
prauṣṭha-padyāṁpaurṇamāsyāṁsa yāti paramāringatim |
aṣṭādaśa-sahasrāṇi purāṇāṁtāt prakīrtitam || (MatsyaP 53.22) iti |

atra gāyatrī -śabdena tat-sūcaka-tad-avyabhicāri-dhī mahi-pada-saṁvalita-tad-arthaṁneves yate | sarveṣāṁmantrāṇām ādirūpāyās tasyāḥ sākṣāt-kathanānarhatvāt | tad-arthatā ca janmādy asya yataḥ [BhP 1.1.1],

tena brahma hṛdā iti sarva-lokāśrayatva-buddhi-vṛtti-prerakatvādi-sāmyāt | dharma-vistara ity atra dharma-śabdāḥ parama-dharma-parah | dharmaḥ projjhita-kaitavo'tra paramah [BhP 1.1.2] ity atraiava pratipāditatvāt | sa ca bhagavad-dhyānādi-lakṣaṇā eveti purastād vyakti bhaviṣyati ||19||

BD: śrī bhāgavatāṁstauti yat khalv ity ādi | aparitus ṭ eneti | purāṇa-jāte brahma-sūtre ca bhagavat-pāramāśvarya-mādhuryayoh sandigdhatayā gūḍhatayā coktes tatra tatra cāparitoṣaḥ | śrī-bhāgavate tu tayos tad-vilakṣaṇātayoktes tatra paritoṣa iti bodhyam | tad-arthatā gāyatrī-arthatā | sa ca bhagavad-dhyānādi-lakṣaṇā iti | viśuddha-bhakti-mārga-bodhaka ity arthaḥ ||19||

evāṁskānde prabhāsa-khanḍe ca yatrādhikṛtya gāyatrī mā ity ādi |
sārasvatasya kalpasya madhye ye syur narāmarāḥ |
sad-vṛttā nobhavaṁloke tac ca bhāgavatāṁsmṛtam ||

likhitvā tac ca ity ādi | aṣṭādaśa-sahasrāṇi purāṇāṁtāt prakīrtitam iti purāṇāntaram ca –

granthoṣṭādaśa-sāhasro dvādaśa-skandha-sammitaḥ |
hayagrī va-brahma-vidyā yatra vṛtti-vadhas tathā |
gāyatrī ca samārambhas tad vai bhāgavatāṁviduh || iti |

atra hayagrī va-brahma-vidyā iti vṛtti-vadha-sāhacaryeṇā nārāyaṇa-varmaivocaye | hayagrī va-śabdenātrāśvaśirā dadhī cir evocaye | tenaiva ca pravartitā nārāyaṇa-varmākhyā brahma-vidyā | tasyāśva-śirastvāṁca ṣaṣṭhe yad vā aśva-śiro nāma [BhP 6.9.52] ity atra prasiddhamānā rāyaṇa-varmaṇo brahma-vidyātvāṁca –

etac chrutvā tathovāca dadhyaṇātharvaṇas tayoḥ |
pravargyāṁbrahma-vidyāṁca sat-kṛto'satya-śaṅkitah || iti

त इ कूथा पिता-वाचनेना चेति । स्री मद्भागवतस्या भगवत्-प्रियत्वेना
भागवताभी श त अत्वेना चारमा-सात्त्विकत्वम् । यथा पाद्मे अम्बरी श अंप्रति
गौतमा-प्राश्नाह –

पुराणांत्वांभागवतांपात् हसे पुरतो हरेः ।
करितांदैत्य-राजस्या प्राह्लादस्या च भूपाते ॥ [PadmaP]

तत्रावा व्याजुली -माहात्म्ये तस्या तस्मिन्न उपादेशः –

रात्रावु तु जागराह कार्याह श्रोतव्यावैष नवी कथाः ।
गी तानाम असहस्राम्बा पुराणांशुका-भाष इतम् ।
पात् हितव्यांप्रयत्नेना हरेः संतोष आ-कारणम् ॥ [PadmaP]

तत्रावान्यत्रा –

अम्बरी श आ शुका-प्रक्तान्नियांभागवतांश्रु नु ।
पात् हस्वा स्वा-मुखेनावा यदी च्छसि भवा-क्ष अयम् ॥ [PadmaP]

स्कांडे प्राह्लादा-सारिहितायांम्द्वारकामाहात्म्ये –

स्री मद्भागवतांभक्त्यापात् हते हरि-सन्निधावै ।
जागरे तत्पदान्याति कुला-व्रृन्दा-समन्विताः ॥२०॥

BD: grantha ity ādau hayagrī vā di-śabdayor bhrāntimirā kurvan vyācaṣṭe | atra hayagrī vety ādinā | etac chrutveti | dadhyañdadhī cih | pravargyam iti prāṇa-vidyām | nanu pādmādī ni sāttvikāni pañca santi | tair astu vicāra iti cet tatrāha स्री मद् इति | etasya parama-sāttvikatve pādmādi-vacanāny udāharati purāṇāntvam ity ādinā | kula-vr̄ndeti tat-kartṛ ka-śravaṇa-mahimnā tat-kulasya ca hari-pada-lābha ity arthaḥ ||२०||

गारुदे चा –

पुरुषः सो'यम् अतिशयाः ।
अर्थो'यांब्रह्मा-सूत्राणांभारतारथा-विनिरुद्याः ॥
गायत्री-भाष या-रुपो'सौ वेदारथा-परिब्रह्मिताः ।
पुराणांनाम्सामा-रुपाः साक्ष अद्भगवतोदिताः ॥
द्वादशा-स्कन्धा-युक्तो'यांसाताविच-चेदा-साम्युताः ।
ग्रन्थोऽस्ति अदाशा-साहस्राः स्री मद्भागवताभिधाः ॥ इति ।

ब्रह्मा-सूत्राणाम् अर्थास तेषाम् अक्र त्रिमा-भाष या-भूता इति अर्थाः | पुर्वाम् सुक्ष मत्वेना मनस्य अविभृतांत्वेन एव सर्क्ष इप्या सूत्रत्वेन पुनः प्रकाष इतम् पास्त्राद विस्तीर्णत्वेन साक्ष अस्त्र-भगवतम् इति | तस्मात् तद्भाष या-भूते स्वताः सिद्धे तस्मिन् सत्यार्वाची नाम अन्यद अन्येष अंस्वासवाकपोला-कल्पितांत्वेन अनुगतम् एवादारानी याम इति गम्यते |

भारतारथा-विनिरुद्याः –

निरुद्याः सर्वा-सास्त्राणांभारतांपरिकी र्तितम् ।
भारतांसर्वा-वेदाः चातुराम् अरोपिताः पुराः ।
देवैर ब्रह्मादिभिः सर्वैर ऋषिभिः चासमन्विताः ॥

vyāsasyaivājñayā tatra tvatyaricyata bhāratam |
mahattvād bhāravattvāc ca mahābhāratam ucyate ||

ity ādy-ukta-laks aṇasya bhāratasyārtha-vinirṇayo yatra saḥ | śrī -bhagavaty eva
tātparyamītasyāpi | tad uktam̄ **moks a-dharme nārāyaṇī** ye śrī -veda-vyāsaṁprati
janamejayena –

idamśatasahasrād dhi bhāratākhyāna vistarāt |
āmathya matimanthena jñānodadhim anuttamam ||
navā nī tamyathā dadhno malayāc candanamīyathā |
āraṇyakairnca vedebhya oṣ adhibhyo 'mṛ tamyathā ||
samuddhṛ tam idambrahman kathāmr tam anuttamam |
tapo nidhe tvayoktam̄hi nārāyaṇa kathāśrayam || [Mbh 12.331.2-4] iti |21||

BD: gāruḍa-vacanaiś ca parama-sāttvikatvamīvyājayan brahma-sūtrādy-artha-nirnī yakatvam
gunam āha artho'�am iti | gāruḍa-vākyā-padāni vyācas t e brahma-sūtrāṇām ity ādinā | tasmāt tad-
bhāṣ yety ādi anyad vais ḥāvācārya-racitam̄ adhunikam̄bhāṣ yamītad-anugatam̄śrī -
bhāgavatā viruddham evādārtavyam̄l tad-viruddhaṁśaikara-bhaṭ t a-bhāskarādi-racitam̄tu heyam
ity arthaḥ | bhāratārtheti padamīvyākurvan bhārata-vākyenaiva bhārata-svarūpaṁdarśayati
nirnayaḥ sarveti | bhāratam̄kiintātparyakam ity āha śrī bhagavaty eveti | tasya bhāratasyāpi ty arthaḥ
| bhāratasya bhagavat-tāt-paryakatve nārāyaṇī ya-vākyam udāharati idamśataty ādi ||21||

tathā ca **tr̄ tī ye** –

munir vivakṣ ur bhagavad-guṇānāṁ
sakhāpi te bhāratam āha kṛṣṇah |
yasmin nr̄ ḥāmīgrāmya-sukhānuvādair
matir gr̄ hī tā nu hareḥ kathāyām || iti [BhP 3.5.12]

tasmād gāyatrī -bhāṣ ya-rūpo'sau | tathaiva hi **viṣṇudharmottarādau** tad-vyākhyāne
bhagavān eva vistareṇa pratipāditah | atra janmādyasya ity asya vyākhyānamīca
tathā darśayiṣ yate |

vedārtha-paribṝihitah | vedārthasya paribṝihitamīyasmāt | tac coktam̄ **itihāsa-**
purāṇābhyām ity ādi | purāṇānāṁśāma-rūpah | vedeṣ u sāmavat sa teṣ u śreṣṭhaḥ ity
arthaḥ | ataeva **skānde** –

śataśo'tha sahasraiś ca kim anyaiḥ śāstra-saigrahaiḥ |
na yasya tiṣṭ hate gehe śāstraṁbhāgavataṁkalau ||
kathaṁsa vais ḥāvo jīvayāḥ śāstraṁbhāgavataṁkalau |
gr̄ he na tiṣṭ hate yasya sa viprah śvapacādhamah |
yatram yatra bhaved vipra śāstraṁbhāgavataṁkalau |
tatram tatra harir yāti tridaśaiḥ saha nārada ||
yah paṭ het prayato nityam̄ślokam̄bhāgavataṁmune |
as tādaśa-purāṇānāṁphalaṁprāpnoti mānavah | iti |

śata-viccheda-satiyutah | pañcatrinis ad-adhika-śata-trayādhyāya-viśiṣṭa ity arthaḥ |
spaṣṭārtham anyat | tad evam̄paramārtha-vivitsubhiḥ śrī -bhāgavatam eva
sāmprataṁvicāraṇī yam iti sthitam | hemādrer **vrata-khanḍe** –

strī -śūdra-dvijabandhūnāṁtrayī na śruti-gocarā |
 karma-śreyasi mūḍhā nāmśreya evambhaved iha |
 iti bhāratam ākhyānamkṛ payā muninā kṛ tam || [BhP 1.4.25]

iti vākyamśrī -bhāgavatī yatvenoththāpya bhāratasya vedārtha-tulyatvena nirṇayah
 kṛ ta iti | tan-matānusāreṇa tv evamvyākhyeyam bhāratārthasya vinirṇayah |
 vedārtha-tulyatvena viśiṣṭa nirṇayo yatreṇi | yasmād eva: bhagavat-paras tasmād
 eva yatrādhikṛtya gāyatrī m iti kṛ ta-lakṣaṇa-śrī mad-bhāgavata-nāmā granthah śrī -
 bhagavat-parāyā gāyatrī bhāṣya-rūpo'sau | tad uktamīyatrādhikṛtya gāyatrī m ity
 ādi | tathaiva hy agni-purāṇe tasya vyākhyāne vistareṇa pratipāditah | tatra tadī ya-
 vyākhyā-dig-darśanamīyathā –

taj-jyotiḥ paramābrahma bhargas tejo yataḥ smṛitah |

ity ārabhya punar āha –

taj-jyotir bhagavān viśṇur jagaj-janmādi-kāraṇam ||
 śivamīkecit paṭhanti sma śakti-rūpaṁpaṭhanti ca |
 kecit sūryamīkecid agnimīdaivatāny agni-hotriṇah ||
 agny-ādi-rūpo viśṇur hi vedādau brahma gī yate |

atra janmādyasya ity asya vyākhyānamīca tathā darśayiṣtate | **kasmai yena**
vibhāsito'yam [BhP 12.13.19] ity upasāṁhāra-vākye ca **tac-chuddham** [BhP
 12.13.19] ity ādi-samānam eva agni-purāṇe tad vyākhyānam |

nityamśuddhamparamābrahma nitya-bhargam adhī śvaram |
 ahamjyotiḥ paramābrahma dhyāyema hi vimuktaye || iti |

atrāhamībrahmeti nādevo devam arcayet iti nyāyena yogyatvāya svasya tākṛ ktva-
 bhāvanā darśitā | dhyāyemeti ahamtāvat dhyāyeyamīsarve ca vayaṁdhyāyemety
 arthaḥ | tad etan-mate tu mantre'pi bharga-śabdo'yam adanata eva syāt | **supāṁ**
suluk ity [Pāṇ 7.1.39] ādinā chāndasa-sūtreṇa tu dvitī yaikavacanasyāmaḥ su-bhāvo
 jñeyah |

yat tu dvādaśe om̄namaste ity ādi [BhP 12.6.67] gadyeṣ u tad-arthatvena sūryaḥ
 stutah | tat paramātma-drṣṭi yaiva, na tu svātantryeṇety adoṣ ah |

tathaivāgre śrī -śaunaka-vākye brūhi naḥ śraddadhānānāṁvyūhaṁsūryātmano
 hareḥ iti | na cāsyā bhargasya sūrya-maṇḍala-mātrādhiṣṭhānatvam | mantre
 vareṇya-śabdena | atra ca granthe para-śabdena paramaiśvaryaparyantatāyā
 darśitatvāt |

tad evam agni-purāṇe'py uktam --

dhyānena puruṣo'yamīca draṣṭavyaḥ sūrya-maṇḍale |
 satyamīsadā-śivamībrahma viśṇor yat paramātmapadam || iti |

trilokī -janā nām upāsanā rthampralaye vināśini sūrya-mandale cāntaryāmitayā
 prādurbhūto'yaṁpuruṣ o dhyānena draṣṭavya upāsitavyah | yat tu viśṇos tasya
 mahā-vaikuṇṭha-rūpamparamāmpadam | tad eva satyamkāla-trayāvyabhicāri,
 sadā-śivam upadrava-śūnyamyato brahma-svarūpam ity arthaḥ | tad etad gāyatrī m
 procyā purāṇa-laksāṇa-prakaraṇe yatrādhikṛtya gāyatrī m ity ādy apy uktam agni-
 purāṇe | tasmāt

agnēḥ purā ṣaṅgāyatrī mīsametya bhagavat-parām |
 bhagavantamītatra matvā jagaj-janmādi-kāraṇam ||
 yatrā dhikṛtya gāyatrī m iti lakṣaṇa-pūrvakam |
 Šrī mad-bhāgavatamīśaśvat pṛthvyāmījayati sarvataḥ ||

tad evam asya śāstrasya gāyatrī m adhikṛtya pravṛttir darśitā |

yat tu sārasvata-kalpam adhikṛ tyeti pūrvam uktam | tac ca gāyatrī bhagavat-pratipādaka-vāg-viśeṣa-rūpa-sarasvatī tvād upayuktam eva | yad uktam **agni-purāṇe** –

gāyatry-ukthāni sāstrāṇī bhargamprāṇānīs tathaiva ca ||
 tataḥ smṛteyātīgāyatrī sāvitrī yata eva ca |
 prakāśinī sā savitūr vāg-rūpatvāt sarasvatī ||

atha krama-prāptā vyākhyā vedārtha-paribṛñhita iti | vedārthānāmparibṛñhaṇam
yasmāt | tac coktam itihāsa-purāṇābhyām iti | purāṇānāṁsāma-rūpa iti vedes u
sāmavat purāṇes u śreṣṭha ity arthaḥ | purāṇāntarāṇāṁkeśāśīcid āpātato rajas-
tamasī juś amāṇais tat-paratvā pratītatve'pi vedānāṁkāṇḍa-traya-vākyaka-
vākyatāyāmyathā sāmnā tathā tesāṁśrī -bhāgavatena pratipādye śrī -bhagavaty eva
paryavasānam iti bhāvah | tad uktam –

vede rāmāyaṇe caiva purāṇe bhārate tathā |
ādāv ante ca madhye ca hariḥ sarvatra gī yate || iti | [HV 132.95]

pratipādayiṣ yate ca tad idam paramātma-sandarbhe | sākṣād bhagavatoditam iti |
 kasmai yena vibhāsito'yaṁ [BhP 12.13.19] ity upasāraḥāra-vākyānusāreṇa jīvayam |
 śata-viccheda-saṇiyuta iti | vistāra-bhiyā na viviriyate | tad evamśrī mad-
 bhāgavatamsarva-sāstra-cakravarti-padam āptam iti sthite hema-siñha-
 samanvitam ity atra hema-siñhāsanam ārūḍham iti ṭīkākārair yad vyākhyātaṁtad
 eva yuktam |

ataḥ śrī mad-bhāgavatasya ivābhyaśāvaśyakatvamīśreṣṭhatvāṁca skānde nīrṇī tam—
śataśo'tha sahasraiś ca kim anyaiḥ śāstra-saigrahaiḥ | tad evāmparāmārtha-
 vivitsubhiḥ śrī -bhāgavatam eva sāmpratāmvicāraṇī yam iti sthitam ||22||

BD: nanu śrī -bhāgavatasya bhāratārtha-nirṇayakatvamkathāmpratī tam iti cet tatrāha tathā tṛtīya iti | munir iti maitreyamprati viduroktih | te maitreyasya guru-putratvāt sakhā kṛṣṇo vyāsaḥ | grāmyā gr̄ hidharmakartavyatādi-lakṣaṇā vyāvahārikī mūḍha-vidāla-gr̄ dhra-gomāyu-dṛṣṭāntopetā ca kathā | tat-tat-svārtha-kautuka-kathā-śravaṇāya bhārata-sadasi samāgatānāmīnṛṇāmīśrī -gī tādi-śravaṇena harau matir gṛhītā syād iti tat-kathānuvāda eva | vastuto bhagavat-param eva bhāratam iti śrī - bhāgavatena nirṇītam ity arthaḥ | sāmavedavadasya śrais t̄ hyāṁskānda-vākyamśataśo'thetyādi prakaṭārtham | tad evam iti | ukta-guṇa-gaṇe siddhe satīty arthaḥ ||22||

ataeva satsv api nānā-sāstreś v etad evoktam – **kalau naṣṭa-dṛśām eṣa**
purāṇārko’dhunoditah [BhP 1.3.45] iti | arkatā-rūpakeṇa tad vinā nānyeśāṁ
 samyag-vastu-prakāśakatvam iti pratipadyate | yasyaiva śrī mad-bhāgavatasya
 bhāś ya-bhūtāṁśrī -**hayaśī rṣa-pañcarātre** sāstra-prastāve gaṇitaṁtantra-
 bhāgavatābhidhāṁtantram | yasya sākṣāc **chrī-hanumadbhāś ya-vāsanābhāś ya-**
sambandhokti-vidvatkāmadhenu-tattvadī pikā-bhāvārthadī pikā-paramahaṁsapriyā-
śukahṛ dayādayo vyākhyā-granthāḥ | tathā **muktāphala-harilī lā-bhaktiratnāvaly-**
 ādayo nibandhāś ca vividhā eva tat-tan-mata-prasiddha-mahānubhāva-kṛtā
 virājante | yad eva ca hemādri-granthasya **dāna-khaṇḍe** purāṇā-dāna-prastāve
 matsya-purāṇī ya-tal-lakṣaṇa-dhṛtyā praśastam | hemādri-pariśeṣa a-khaṇḍasya kāla-
 nirṇaye ca kali-yuga-dharma-nirṇaye **kalimśabhājayanty āryāḥ** (BhP 11.5.36) ity
 ādikamyaṁ-ad-vākyatvenoththāpya yat pratipādita-dharma eva kalāv aṅgī kṛtāḥ |

atha yad eva kaivalyam apy atikramya bhakti-sukha-vyāhārādi-liṅgena nija-
 matasyāpy upari virājamānārthaṁmatvā yad apaurus eyaṁvedānta-vyākhyānam
 bhayād acālayataiva śāṅkarāvatāratayā prasiddhenā vakṣyamāṇa-svagopanādi-
 hetuka-bhagavad-ājñā-pravartitādvaya-vādenāpi tan-mātra-varṇita-viśva-rūpa-
 darśana-kṛta-vrajeśvarī -vismaya-śrī -vraja-kumārī -vasana-cauryādikām
 govindāśṭakādau varṇayatā taṭ asthī bhūya nija-vacah-sāphalyāya spr̄ṣṭām iti ||23||

BD: ataeveti varṇita-lakṣaṇād utkarṣād eva hetor ity arthaḥ | purātanānāṁ ṛṣīṇām ādhunikānāṁca
 vidvattamānām upādeyam idamśrī -bhāgavatam ity āha yasyaiveti | virājante samprati pracarantī ty
 arthaḥ | dharma-śāstra-kṛtāṁcopādeyam etad ity āha yad eva ca hemādri tyādi | tat-pratipādito
 dharmāḥ kṛṣṇa-sarkī rtana-lakṣaṇāḥ | nanu ced ī dṛśamśrī -bhāgavataṁtarhi śāṅkarācāryāḥ kutas
 tan na vyācaṣṭeti cet tatrāha | atha yad eva kaivalyam ityādi | ayaṁbhāvaḥ pralayā dhikārī khalu
 harer bhaktoham upaniṣad-ādi vyākhyāya tat-siddhāntarivīlāpya tasyājñāmpālitavān evāsmi | atha
 tad atipriye śrī -bhāgavatepi cālīte sa prabhur mayi kupyed ato na tac cālyam | evaṁsatī me
 sārajanātā sukha-sampac ca na syād atah kathaṁtit tat sparśanā yam iti tan-mātroktāṁviśva-rūpa-
 darśanādi-sva-kāvye nibabandheti tena cādrta tad iti sarva-mānyamśrī -bhāgavatam iti ||23||

yad eva kila dṛṣṭvā śrī -madhvācārya-caraṇair vaisṇavāntarāṇāṁtac-chiṣyāntara-
 puṇyāraṇyādi-rī tika-vyākhyā-praveśa-śāṅkayā tatra tātparyāntaramlikhadbhīr
 vartmopadeśāḥ kṛta iti ca sātvatā varṇayanti | tasmād yuktam uktamātatraiva
prathama-skandhe –

tad idamgrāhayāmāsa sutam ātmavatāṁvaram |
 sarva-vedetihāsānāṁsāraṁsāraṁsumuddhṛtam || [BhP 1.3.41-42]

dvādaśe –
sarva-vedānta-sāramhi śrī -bhāgavatam iṣyate |
 tad-rasāṁṛta-tṛptasya nānyatra syād ratīḥ kvacit || [BhP 12.13.15]

tathā **prathame** --

nigama-kalpa-taror galitāṁphalam
 śuka-mukhād amṛta-drava-sariyutam |
 pibata bhāgavataṁrasam ālayam
 muhur aho rasikā bhuvi bhāvukāḥ || [BhP 1.1.3]

ataeva tatraiva –

yaḥ svānubhāvam akhila-śruti-sāram ekam
adhyātma-dī pam atitī r̄s atāṁtamo 'ndham |
saṁsāriṇāṁkaruṇayāha purāṇa-guhyam
taṁvyāsa-sūnum upayāmi guruṁmunī nām || [BhP 1.2.3]

śrī -bhāgavata-mataṁtu sarva-matā nām adhī śa-rūpam iti sūcakam | sarva-munī nām
sabhā-madhyam adhyāsyopadeś t̄ tvena teṣāṁgurutvam api tasya tatra suvyaktam
||24||

BD: śrī -madhvamunes tu paramopāsyamśrī -bhāgavatam ity āha yad eva kileti | śaṅkareṇa naitad
vicālitāṁkintvā ādṛ tam eveti vibhāvyety arthaḥ kintu tac-chiṣ yaiḥ puṇyāranyādibhir etad anyathā
vyākhyātāṁtena vaiṣṇavānāṁnirguṇa-cinmātra-param idam iti bhrāntih syād iti śaṅkayā hetunā
tad-bhrānti-cchedāya tatra tātparyāntarambhagavat-paratā-rūpaṁtato'nyat tātparyāmlikhadhbhis
tasya vyākhyāna-vartmopadiś tāṁvaiṣṇavān pratī ti | madhvācārya-caraṇair iti atyādara-sūcaka-
bahutva-nirdeśah | sva-pūrvācāryatvād iti bodhyam | vāyudevaḥ khalu madhva-muniḥ
sarvajñotivikramī yo dig-vijayinaṁcaturdaśa-vidyāṁcaturdaśabhiḥ kṣaṇair nirjityāsanāni tasya
caturdaśa jagrāha | sa ca tac-chiṣ yaḥ padmanābhā bhidhāno babhūveti prasiddham | tasmād iti
prokta-guṇakatvād dhetor ity arthaḥ | ālayam iti mokṣam abhivyāpyety arthaḥ | ya iti andham
tamo'vidyām atitī r̄s atāṁsāriṇāṁkaruṇayā yaḥ purāṇa-guhyamśrī -bhāgavatam āhety anvayah
| svānuybhāvam asādhāraṇa-prabhāvam ity arthaḥ ||24||

yataḥ --

tatropajagmur bhuvanam̄punānā
mahānubhāvā munayaḥ sa-śiṣ yāḥ |
prāyena tī rthābhigamā padeśaiḥ
svayamīhi tī rthāni punanti santah ||

atrir vasiṣṭhaś cyavanaḥ śaradvān
ariṣṭanemir bhṛgur aigirāś ca |
parāśaro gādhi-suto 'tha rāma
utathya indrapramadedhmavāhau ||

medhātithir devala ārṣṭiś eṇo
bhāradvājo gautamaḥ pippalādah |
maitreya aurvah kavaṣ ah kumbhayonir
dvaipāyano bhagavān nāradaś ca ||

anye ca devarṣi i-brahmaraś i-varyā
rājarṣi i-varyā aruṇādayaś ca |
nānārṣeya-pravarān sametān
abhyarcya rājā śirasā vavande ||

sukhopaviṣṭeṣ v atha teṣu bhūyaḥ
kṛta-praṇāmaḥ sva-cikī r̄s itarṇyat |
vijñāpayām āsa vivikta-cetā
upasthito 'gre 'bhigṛhī ta-pāṇih || [BhP 1.19.8-12] ity ādy-anantaram –

tataś ca vaḥ pṛ cchyam imarīvīpr cche
 viśrabhya vīprā iti krtyatāyām |
 sarvātmanā mriyamāṇaiś ca krtyam
 śuddhamca tatrāmr̄ śatābhijuktāḥ || [BhP 1.19.24]

iti pṛ cchatī rājñī –

tatrābhavad bhagavān vyāsa-putro
 yadṛ cchayā gām aṭ amāno 'napekṣ ah |
 alakṣ ya-liṅgo nija-lābha-tuṣṭo
 vṛtaś ca bālair avadhūta-veṣ ah || [BhP 1.19.25]

tataś ca -- **pratyutthitās te munayah svāsanebhyah** (BhP 1.19.28) ity-ādy-ante

sa sariṇī tas tatra mahān mahī yasāṁ
 brahmaṛś i-rājars i-devars i-saṅghaiḥ |
 vyarocatālambhagavān yathendur
 graharkṣ a-tārā-nikaraiḥ parī taḥ || (BhP 1.19.30) ity uktam || 25||

BD: munī nāmgurum ity uktam | tat katham ity atrāha yata iti | yata ity asya ity uktam iti pareṇa sambandhaḥ | aurva iti vīpra-vanīśatīvināśayadbhyo duṣṭebhyāḥ kṣatriyebhyo bhayād garbhād ākṛṣyoraū tan-mātrā sthāpitās tato jātaḥ kṣatriyānīś tān svena tejasā bhasmī cakāra iti **bhārate**² kathāsti | nigrī hī ta-pāṇī-yojitā ḥāli-puṭ ah | evam kartavyasya bhāva itikartavyatā | tasyāṁviṣ aye sarvāvasthāyāṁpuṇīṣah kiṁkṛtyam | tatrāpi mriyamāṇaiś ca kiṁkṛtyam | tac ca śuddhamhiṁśā-śūnyatām tatrāmr̄ śata yūyam | gāṁpr̄ thivīm | anapekṣ o niḥspr̄ haḥ | nijasya śuddhi-pūrti-kartuh svā-śūnyatām kṛṣṇasya lābhena tuṣṭah | tatra sabhāyām ||25||

atra yadyapi tatra śrī -vyāsa-nāradau tasyāpi guru-parama-gurū, tathāpi punas tan-mukha-niḥṣṛ tamśrī -bhāgavataṁtaylor apy aśrutacaram iva jātam ity evaṁśrī -śukas tāv apy upadideśa deśyam ity abhiprāyah | yad uktam **śuka-mukhād amṛta-dravya-sariyutam** (1.1.3) iti | tasmād evam api śrī -bhāgavataṁsyaiva sarvādhikyam | mātsyādī nāriyat purāṇādhikyāṁśrūyate tat tvāpekṣ ikam iti | aho kiṁbahunā, śrī -kṛṣṇa-pratinidhi-rūpam evedam | yata uktam **prathama-skandhe--**

kṛṣṇe sva-dhāmopagate dharma-jīvānādibhiḥ saha |
 kalau naṣṭa-dṛśām eṣa purāṇārko 'dhunoditaḥ || (BhP 1.3.45) iti |

ataeva sarva-guṇa-yuktatvam asyaiva dṛṣṭaṁdharmaḥ projjhita-kaitavo'tra (1.1.2)
 ity ādinā,

vedāḥ purāṇāmkāvyaṁca prabhur mitraṁpriyeva ca |
 bodhayantī ti hi prāhus trivṛḍ bhāgavatampunah ||

iti **muktāphale** hemādri-kāra-vacanena ca | tasmān manyantāṁvā kecit purāṇāntareṣu veda-sāpekṣ atvamśrī -bhāgavate tu tathā sambhāvanā svayam eva nirastaity api svayam eva labdhāṁbhavati | ataeva parama-śruti-rūpatvāṁtasya | yathoktam --

² āruṣī tu manoh kanyā tasya patnī manīṣīṇah | aurvas tasyāṁsamabhavad ūruṁbhittvā mahā-yaśāḥ || (Mbh 1.66.46)

kathainvā pāñdaveyasya rājars er muninā saha |
sañvādaḥ samabhūt tāta yatraiśā sātvatī śrutiḥ || (BhP 1.4.7) iti |

atha yat khalu sarvampurāṇa-jātam āvirbhāvyety ādikampūrvam uktamittat tu
prathama-skandha-gata-śrī -vyāsa-nārada-sañvādenaiva prameyam ||26||

BD: vaktavyamyojayaty atra yadyapī ty-ādinā | tasmād evam iti tad-vaktuh śrī -śukasya sarva-
gurutvenāpī ty arthaḥ | āpeks ikam iti etad-anya-purāṇāpeks ayety arthaḥ | atha paramotkarṣ am āha
aho kim iti # ataeveti kṛ ṣ na-pratinidhitvāt kṛ ṣ ṣnavat sarva-guṇa-yuktatvam ity arthaḥ | priyeva
kānteva | trivṛ t vedādi-traya-guṇa-yuktam ity arthaḥ | tasmād iti veda-sāpeks atvarīveda-vākyena
purāṇa-prāmāṇyam ity arthaḥ | ataeveti paramārthāvedakatvād vedāntasyeva bhāgavatasya parama-
śruti-rūpatvam ity arthaḥ | yatra sañvāde | sātvatī vais ṣnavī ty arthaḥ | arthetī – idambhagavatā
pūrvam ity ādi-dvādaśokter brahma-nārāyaṇa-sañvāda-rūpam aṣ t ādaśasu madhye prakaṭ itam
vyāsa-nārada-sañvāda-rūpamittatraiva praveśitam tad-ubhayasya lakṣaṇa-saṅkhye tu mātsyādāv
ukte iti bodhyam ity arthaḥ | evam eva bhāratopakrame'pi dṛ ṣ t am | ādāv ākhyānair vinā
caturviṁśati-sahasrambhārataṁtatas taiḥ sahitampañcāśat-sahasramttas tais tato'py adhikam
ito'py adhikam iti tadvat ||26||

tad evāṁparama-nihśreyasa-niścayāya śrī -bhāgavatam eva paurvā paryā virodhena
vicāryate | tatrāsmiñ sandarbha-ś aṭ kātmāke granthe sūtra-sthānī yam avatārikā-
vākyarīviṣ aya-vākyamśrī -bhāgavata-vākyam | bhāṣ ya-rūpā tad-vyākhyā tu
samprati madhya-deśādau vyāptān advaita-vādino nūnambhagavan-mahimānam
avagāhayitumtad-vādena karburita-lipī nāmparama-vaiś ṣnavānāmśrī dhara-svāmi-
caraṇānāmśuddha-vaiś ṣnavā-siddhāntānugatā cet tarhi yathā vad eva vilikkhyate |
kvacit teṣ ām evānyatra-dṛ ṣ t a-vyākhyānusāreṇa dravidādi-deśa-vikhyāta-parama-
bhāgavatānāmteṣ ām eva bāhulyena tatra vaiś ṣnavatvena prasiddhatvāt | śrī -
bhāgavata eva, kvacit kvacin mahārāja dravidesu ca bhūriśah (BhP 11.5.39) ity
anena prathita-mahimnāṁsākṣ āc chṛī -prabhṛ titah pravṛtta-sampradāyānāmśrī -
vaiś ṣnavābhīdhānāmśrī -rāmānuja-bhagavat-pāda-viracita-śrī -bhāṣ yādi-dṛ ṣ t a-mata-
prāmāṇyena mūla-grantha-svārasyena cānyathā ca | advaita-vyākhyānamtu
prasiddhatvān nātivitāyate ||27||

BD: tad evam iti | nanu veda evāsmākampramāṇam iti pratijāya purāṇam eva tat svī karotī ti kim
idamkautukam iti cen maivāmbhramitavyam | evāṁvā are'sya mahato bhūtasya (BṛhadU 2.4.10)
ity ādi-śrutyai purāṇasya vedatvābhīdhānāt | vedeṣ u vedāntasyai purāṇes u śrī -bhāgavatasya
śraiś t hya-nirṇayāc ca tad eva pramāṇam iti kim asaṅgatam uktam iti | atha brahma-sūtra-bhāṣ ya-
rī tyā sandarbhasyāsyā pravṛtītir ity āha tatrasminn iti | vicārārhāvākyarīviṣ aya-vākyam | bhāṣ ya-
rūpā tad-vyākhyeti | ayam arthaḥ śrī dhara-svāmino vaiś ṣnavā eva, taṭ -t ī kāsu bhagavad-vigraha-
guṇa—vibhūti-dhāmnāṁtāt-pārs ada-tanūnāṁca nityavokteḥ | bhagavad-bhakteḥ sarvotkṛ ṣ t a-
mokṣ ānuvṛttyor ukteś ca tathāpi kvacit kvacin māyāvā dollekhas tad-vādino bhagavad-bhaktau
praveśayitumbaḍīśāmīś ārpāṇa-nyāyenaiveti viditam iti | suddha-vaiś ṣnaveti yathā saṅkhyādi-
śāstrāṇām aviruddhāṁśah sarvaiḥ svi kr tas tadvad idambodyam | kvacit teṣ ām eveti kvacit
sthalaṁtarī ya-svāmi-vyākhyānusāreṇa śrī -bhāṣ yādi-dṛ ṣ t a-mata-prāmāṇyena mūla-śrī -bhāgavata-
svārasyena cānyathā ca bhāṣ ya-rūpā tad-vyākhyā mayā likhyata iti mat-kapola-kalpanamkiṭid api
nāstī ti pramāṇopetā tra t ī kety arthaḥ | nanu pūrva-pakṣ a-jānāyādvaitamca vyākhyeyam iti tatrāha
advaiteti ||27||

atra ca sva-darśitārtha-viśeṣa-prāmāṇyāyaiva, na tu śrī mad-bhāgavata-vākyā-
prāmāṇyāya, pramāṇāni śruti-purāṇādi-vacanāni yathā-dṛ ṣ t am evodāharanī yāni |
kvacit svayam adṛ ṣ t ākarāṇi ca tattva-vāda-gurūṇām anādhunikānāmpracura-
pracārita-vaiś ṣnavā-mata-viśeṣa āṇāmdukaṁ iṇādi-deśa-vikhyāta-śiṣ yopaśiṣ yī bhūta-
vijayadhvaja-vyāsatī rthādi-veda-vedārtha-vid-varāṇāmśrī -madhvācārya-caraṇānām

bhāgavata-tātparya-bhārata-tātparya-brahma-sūtra-bhāṣ yādibhyah saigṛ hī tāni | taiś caivam uktam bhārata-tātparye –

śāstrāntarāṇi saijānan vedāntasya prasādataḥ |
deśe deśe tathā granthān dṛṣṭvā caiva prthag-vidhān ||
yathā sa bhagavān vyāsaḥ sākṣān nārāyaṇaḥ prabhuḥ |
jagāda bhāratādyes u tathā vakṣye tad-ī kṣayā || iti |

tatra tad-uddhṛtā śrutiś caturveda-śikhādyā, purāṇāmca gāruḍādī nāṁsamprati sarvatrāpracarad-rūpam anisādikam | saṅhitā ca mahā-saṅhitādikā tantraṁca tantra-bhāgavatādikam brahma-tarkādikam iti jñeyam ||28||

BD: atreti | iha granthe yāni śruti-purāṇādi-vacanāni mayā dhriyante tāni svadarśitārtha-viśeṣa-prāmānyaiva | na tu śrī-bhāgavata-vākyā-prāmānyāya, tasya svataḥ pramāṇatvāt | tāni ca yathā-dṛṣṭam evodāharanī yāni mūla-granthān vilokyotthāpitāni ty arthaḥ | kānicid vākyāni tu mad-adṛṣṭākarāṇy asmad-ācārya-śrī-madhvamuni-dṛṣṭākarāṇy eva kvacīn mayā dhriyanta ity āha kvacid iti | mad-vyākhyānamkvacid artha-viśeṣe prāmānyāya śrī-madhvācārya-caranānāmbhāgavata-tātparyādibhyo granthebhyaḥ saigṛ hī tāni śruti-purāṇādi-vacanāni dhriyanta ity anusārīgṛhī | atrāsyā grantha-kartuḥ satyavāditvāndhvanitam | kaumāra-brahmacaryavān naiṣṭhiko yah satyātaponidhiḥ svapne'py anṛtaṁnoce ceti prasiddham | teṣāmīkī dṛṣṭānām ity āha tattveti | sarvarūpavastu satyam iti vādas tattva-vādas tad-upadeśe tānām ity arthaḥ | anādhunikānām atiprācīnānāmkenacīchārīkareṇa saha vivāde madhvasya matamīvyāsaḥ svīcakre | śaṅkarasya tu tatyājetiyaitihyam asti | pracāriteti bhaktānāmīvīprānām eva mokṣaḥ | devā bhakteṣu mukhyāḥ | virīcasyaiva sāyujyam | lakṣmyā jī vakoṭ itvam ity evamīmata-viśeṣaḥ | dakṣinādidešeti tena gaudēpi mādhavendrādayas tad-upaśiṣyāḥ katicid babbhūvur ity arthaḥ | śāstrāntarāṇi ti tena svasya dṛṣṭa-sarvākaratā vyajyate digvijayitvāmcety upodghāto vyākhyātah | ||28||

atha namaskurvann eva tathābhūtasya śrī mad-bhāgavatasya tātparya-tad-vaktur hṛdaya-niṣṭhā-paryālocanayā sākṣēpatis tāvan nirdhārayati –

sva-sukha-nibhṛta-cetās tad-vyudastāny abhāvo'
py ajita-rucir alī lākṛṣṭa-sāras tadī Yam |
vyatanuta kṛpayā yas tattva-dī paṁpurāṇam
tam akhila-vṛjina-ghnaṁvyāsa-sūnumānato'smi || [BhP 12.12.69]

ṭīkā ca śrī dhara-svāmi-viracitā – śrī-guruṁnamaskaroti | sva-sukhenaiva nibhṛtam pūrṇāmīceto yasya saḥ | tenaiva vyudasto'nyasmin bhāvo bhāvanā yasya tathābhūto'py ajitasya rucirābhir līlābhir ākṛṣṭa aḥ sāraḥ sva-sukha-gataṁdhairyam yasya saḥ | tattva-dī paṁparamārtha-prakāśakamśrī-bhāgavatāmīyo vyatanuta tam nato'smi ity eṣā | evam eva dvitīye tad-vākyam eva prāyeṇa munayo rājan (BhP 2.1.7) ity ādi-padya-trayam anusandheyam | atrākhila-vṛjinaṁtādṛṣā-bhāvaya pratkūlam udāsīnamca jñeyam | tad evam iha sambandhi-tattvāṁbrahmānandād apī prakṛṣṭo rucira-līlāvaśiṣṭa aḥ śrīmān ajita eva | sa ca pūrṇatvena mukhyatayā śrī-krishṇa-saṅjīvā eveti śrī-bādarāyaṇa-samādhau vyaktī bhaviṣyati | tathā prayojanākhyah purusārthaś ca tādṛṣā-tad-āsakti-janakamītal-līlāśravaṇādi-lakṣaṇāmītad-bhajanam evetyāyātam | atra vyāsa-sūnum iti brahma-vaivartānusāreṇa śrī-krishṇa-varāj janmata eva māyayā tasyāspṛṣṭatvāṁsūcītam || 12.12 || śrī-sūtah śrī-śaunakam ||29||

BD: atha yasya brahmeti (TattvaS, verse viii) padyoktam sambandhi-kṛṣṇa-tattvāṁ tad-bhakti-lakṣaṇām abhidheyaṁ tat-prema-lakṣaṇāmīpumārthaṁca nīrūpatayā padyena tāvad-granthām

pravartayan granthakṛ d avatārayati atheti maigalārtham | yasmin śāstra-vaktur hṛ daya-niṣṭ hā
pratī yate tad eva śāstra-pratipādya-vastu, na tv anyad ity arthaḥ | sveti tadi yam ajita-nirūpakanī
purāṇam ity arthaḥ | ṭ ī kā ceti sva-sukheneti | svam asādhā raṇamjī vānāndād utkṛṣṭ am | guḍād iva
madhu, yad-anabhibhyakta-saṁsthāna-guṇa-vibhūti-li lam ānanda-rūpaṁsva-prakāśaṁbrahma-
śabda-vyapadeśyāṁvastu tenety arthaḥ | rucirābhir iti pāramaiśvarya-samaveta-mādhurya-
sambhinnatvān manojābhir ānandaika-rūpābhiḥ pānaka-rasa-nyāyena sphurad-ajita-tat-
parikarādibhir lī lābhīr ity arthaḥ | atrākhileti | pratikūlaṁpratyākhyāyakam | udāśi nārityājakam ity
arthaḥ | arka-yugmaṁskandhādhyāyayor jīvāpakam | śrī -sūtāḥ śrī -śaunakāṁprati nirdhārayatī ty
avatārikāvākyena sambandhaḥ | evam uttaratra sarvatra bodhyam ||29||

tādṛśam eva tātparyāṁkarisyamāṇa-tad-grantha-pratipādya-tattva-nirṇaya-kṛ te tat-
pravaktrī -śrī -bādarāyaṇa-kṛ te samādhāv api saṅkṣ epata eva nirdhārayati –

bhakti-yogena manasi samyak prañihite 'male |
apaśyat puruṣ aṁpūrṇāmāyāmca tad-apāśrayam ||
yayā sammohito jī va ātmānaṁtri-guṇātmakam |
paro 'pi manute 'narthaṁtat-kṛ taṁcābhipadyate ||
anarthopaśamaṁsākṣ ād bhakti-yogam adhokṣ aje |
lokasyājānato vidvāniś cakre sātvata-saṁhitām ||
yasyāṁvai śrūyamāṇāyāṁkṛṣṇe parama-pūruṣ e |
bhaktir utpadyate puṁsaḥ śoka-moha-bhayāpahā ||
sa saṁhitāṁbhāgavaṁ mīkṛ tvānukramya cātma-jam |
śukam adhyāpayām āsa nivṛtti-nirataṁmuniḥ || (BhP 1.7.4-8)

tatra --

sa vai nivṛtti-nirataḥ sarvatropeksako munih |
kasya vā bṛhatī m etām ātmārāmaḥ samabhyasat || (BhP 1.7.9)

iti śaunaka-praśnānantaramca –
ātmārāmāś ca munayo nirgranthā apy urukrame |
kurvanty ahaitukīṁbhaktim ittham-bhūta-guṇo hariḥ ||
harer guṇākṣ ipta-matir bhagavān bādarāyaṇih |
adhyagān mahad ākhyānamnityamviṣṇu-jana-priyah || (BhP 1.7.10-11)

bhakti-yogena premnā |

astv evam aīga bhagavān bhajatāṁmukundo
muktiṁdadāti karhicīt sma na bhakti-yogam || (BhP 5.6.18)

ity atra prasiddheḥ | prañihite samāhite samādhinānusmara tad-vicesṭitam (BhP 1.5.13) iti tamprati śrī -nāradopadeśāt | pūrṇadasya mukta-pragrahayaḥ vṛttiyā –

bhagavān iti śabdo'yaṁtathā puruṣa ity api |
vartate nirupādhiś ca vāsudeve'khilātmani ||

iti pādmottara-khaṇḍa-vacanāvaṣṭambhena, tathā –

kāma-kāmo yajet somam akāmaḥ puruṣ aṁparam ||
akāmaḥ sarva-kāmo vā mokṣa-kāma udāra-dhīḥ |
tīvrenā bhakti-yogena yajeta puruṣ aṁparam || (BhP 2.3.9-10)

ity asya vākyā-dvayasya pūrvva-vākye puruṣ aṁparamātmānamprakṛty-ekopādhim
uttara-vākye **puruṣ aṁpūrṇamnirupādhim** iti ṭ ī kānusāreṇa ca pūrṇah puruṣ o'tra
svayambhagavān ucyate ||30||

BD: *grantha-vaktuh śukasya yatra niṣṭ hāvadhāritā | tatraiva grantha-kartur vyāsasyāpi niṣṭ hām
avadhārayitum avatārayati tādṛśam eveti | nivṛtti-nirataṁbrahmānandād anyasmin spṛhā-virahitam
| kasyeti saṁhitābhyaśasya kiṁphalam ity arthaḥ | adhyagād adhī tavān | mukta-pragrahayeti
yathāsvaḥ pragrahe mukte balāvadhi dhāvaty evaṁpūrṇa-śabdāḥ pravṛttāḥ pūrṇatvāvadhi
pravarteteti vaktumtad-avadhiḥ ca svayambhagavaty eveti tathocyata ity arthaḥ ||30||*

pūrvam iti pāṭ he pūrvam evāham ihāsam, iti tat-puruṣ asya puruṣ atvam iti śrauta-nirvacana-višeṣa a-puraskāreṇa ca sa evocye | tam apaśyat śrī-veda-vyāsa iti
svarūpa-śaktim antam evety etat svayam eva labdhām pūrṇāṁcandram apaśyad ity
ukte kāntim antam apaśyad iti labhyate | ataeva –

**tvam ādyah purus ah sākṣ ād
ī śvarah prakṛtēḥ paraḥ
māyāṁvyudasya cic-chaktyā
kaivalye sthita ātmāni** || [BhP 1.7.23] ity uktam |

ataeva māyāṁca tad-apāśrayam ity anena tasmin apa apakṛṣṭa aśrayo yasyāḥ |
nilī ya sthitatvād iti māyāyā na tat-svarūpa-bhūtatvam ity api labhyate | vaks yate ca
– **māyā paraity abhimukhe ca vilajjamānā** iti [BhP 2.7.47] | svarūpa-śaktir iyam
atraiva vyakti bhaviṣ yati **anarthopaśamarīṣākṣād bhakti-yogam adhokṣaje** [BhP
1.7.6] ity anena **ātmārāmāś ca** [BhP 1.7.10] ity anena ca | pūrvatra hi bhakti-yoga-
prabhāvah khalv asau māyābhibhāvata�ā svarūpa-śakti-vṛttitvenaiva gamyate |
paratra ca te guṇā brahmānandasayāpy uparicaratayā svarūpa-śakteḥ parama-
vṛttitām evārhanī ti | māyādhiṣṭhaḥ tātrī-puruṣas tu tad-anisatvena, brahma ca tadī ya-
nirvišeśāvirbhāvatavena, tad-antarbhāva-vivakṣayā pṛthaṇokte iti jñeyam | ato'tra
pūrvavād eva sambandhi-tattvāmnirdhāritam ||31||

BD: pāṭ hāntareṇāpi sa evārtha iti vyākhyātum āha pūrvam iti | ī śvarasyaiva pūrvva-vartitvāt
puruṣ atvam ity arthaḥ | sa eveti svayambhagavān eva | svarūpa-śaktimattve pramāṇam āha tvam iti |
śrutiś cātrastī | **parāsyā śaktir vividhaiva śrūyate svābhāvīkī jñāna-bala-kriyā ca** iti (ŚvetU 6.8) |
es aiva hlādinī sandhinī ty ādinā smaryate | ity uktam iti kanṭhataḥ pāṭ hitam arjunenety arthaḥ |
māyāto'nyeyam bodhyety āha ataevety ādinā | mūla-vākyena svarūpa-bhūtā cic-chaktir iyam
bodhitāstī ty āha ataevety ādinā | pāṭ a-mahiṣī va svarūpa-śaktih, bahir dvāra-sevíkeva māyā-śaktir ity
ubhayor mahad-antarambodhyam | bhagavad-bhakter bhagavad-guṇānāṁca svarūpa-śakti-
sārāṁśatvāṁsayuktikam āha pūrvatra hītyādinā | brahmānandasayeti anabhivyakta-saṁsthānādi-
višeśasyeti bodhyam | nanu paramātma-rūpas tādṛśa-brahma-rūpaś cāvirbhāvah kuto vyāsena na
dṛṣṭa iti cet tatrāha māyādhiṣṭhaḥ tātrī iti ||31||

atha prāk-pratipāditasyaivābhedhyeasya prayojanasya ca sthāpakamjī vasya
svarūpata eva parameśvarād vailakṣanyam apaśyad ity āha— yayā māyayā
sammohito jī vaḥ svayambhūcid-rūpatvena triguṇātmakāj jaḍāt paro'py ātmānam
triguṇātmakamjaḍamdehādi-saighātammanute | tan-manana-kṛ tam anartham
saṁsāra-vyasanamīcābhipadyate | tad evamjī vasya cid-rūpatve'pi yayā sammohita
iti manute iti ca svarūpa-bhūta-jñāna-śālitvāṁvyayanakti prakāśaika-rūpasya tejasah
svapara-prakāśana-śaktivat | **ajñānenāvṛtamjīnārītena muhyanti jantavaḥ** (Gī tā
5.25) iti śrī-gītābhyaḥ | tad evamupādher eva jī vatvāṁtan-nāśasyaiva mokṣ atvam

iti matā ntaramparihṛ tavān | atra yayā sammohitah ity anena tasyā eva tatra
kartṛ tvambhagavatas tatrodāsī natvarimmatam | vaks yate ca --

**vilajjamānayā yasya sthātum ī kṣ ā-pathe'muyā
vimohitā vikatthante mamāham iti durdhiyah || [BhP 2.5.13] iti |**

atra vilajjamānayā ity anenedam āyāti tasyā jī va-sammhohanāmkarma śrī -
bhagavate na rocata iti yadyapi sā svayamjānāti, tathāpi bhayaṁ
dvitī yābhinivesataḥ syād ī sād apetasya (BhP 11.2.37) iti diśā jī vānām anādi-
bhagavad-ajāna-maya-vaimukhyam asahamānā svarūpāvaraṇam asvarūpāveśam
ca karoti ||32||

jī vo yenśvarambhajet bhaktyā ca tasmin premāṇamvindet tato māyayā vimuktah syāt tam ī śvarāj
jī vasya vāstavaṁbhedam apaśyat iti vyācaṣṭe, atha prāg ity ādinā | jī vasyeti vailakṣaṇyam iti
sevakatva-sevyatvāṇutva-vibhutva-rūpa-nitya-dharma-hetukambhedam ity arthaḥ | nanu cin-mātro
jī vah yo vijāne tiṣṭ han (BṛhadU 3.7.22), **vijānamyajāṁtanute** (TaittU 2.5.1) ity ādau cid-
dhātutva-śravaṇāt, na tasya dharma-bhūtamnityamjānam asti yena moha-manane varṇanī ye |
tasmāt sattvā sajāyate jānam (Gī tā 14.17) ity ādi-vākyāt, sattve yā caitanyasya cchāyā, tad eva
sattvopahitasya tasya jānamyena moha-manane vyāsenā drṣṭe syātām iti cet tatrāha tad evam ity
ādinā | chāyābhāvāc ca na tat-kalpanāṇyuktam iti bhāvah | nanu svarūpā-bhūtamjānamkatham
iti cet tatrāha parkāśaiketi | ahi-kuṇḍalādhikaraṇe (Vs. 3.2.28) bhāṣitam etad draṣṭavyam | **tṛ tī ya-**
sandarbhe vistarī ṣyāma etat | tad evam upādher iti antaḥkaraṇamjī vah antaḥ-karaṇa-nāśo jī vasya
mokṣa iti śarkara-mataindūsitam | tathā sati paro'pīty ādi-vyākopād iti bhāvah | atreti tatra jī va-
mohane karmaṇi | tasyā māyāyāḥ | vilajjeti brahma-vākyam | amuyā māyayā | asahamāneti dāsyā
ucitam etat karma yat svāmi-vimukhān duḥkhākarotī ti | īśa-vaimukhyena pihitamjī vāmmāyā
pidhatte, ghaṭ enāvṛtaṁdī paṁyathā tama āvṛṇotī ti ||32||

śrī -bhagavānīś cānādita eva bhaktāyām̄prapāñcādhikāriṇyām̄tasyām̄dākṣiṇyam
laighitumna śaknoti | tathā tad-bhayenāpi jī vānāṁsva-sāmmukhyamvāñchann
upadiśati --

**daivī hy eṣā guna-mayī mama māyā duratyayā |
mām eva ye prapadyante māyām etāṁtaranti te || iti [Gī tā 7.14]**

**satām̄prasaṅgān mama vī rya-saṁvido
bhavanti hṛt-karṇa-rasāyanāḥ kathāḥ |
taj-jos aṇād āśv apavarga-vartmani
śraddhā ratir bhaktir anukramiṣ yati || (3.25.25)**

lī layā śrī mad-vyāsa-rūpeṇa tu viśiṣṭayā tad-upadiṣṭavān ity anantaram evāyāsyati |
anarthopaśamaṁsākṣīd iti | tasmād dvayor api tat tat samaṇasamjñeyam |

nanu māyā khalu śaktih śaktis ca kārya-kṣamatvam tac ca dharma-viśeṣaḥ aḥ | tasyāḥ
kathām̄lajjādikam | ucyate evamisaty api bhagavati tāsāṁśaktī nām adhiṣṭhātāḥ
devyah śrūyante, yathā kenopaniṣad adi mahendra-māyayoh sarīvādah | tad āstām̄
prastutam̄prastūyate ||33||

BD: nanv ī śvarāḥ kathaṁtan mohanam̄sahate | tatrāha bhagavānīś ceti | tarhi kṛpāluta-ksih |
tatrāha tatheti | tad-bhayenāpīti māyāto yaj-jī vānāmbhayaṁtenāpi hetunety arthaḥ | tataś ca na tat-
ksatir ity arthaḥ | daivīti prapattiś ceyam̄sat-prasaṅga-hetukaiva tad-upadiṣṭāyā yāyā sāmmukhyam
syāt tad viddhi prañipātēna (Gī tā 4.34) ity ādi tad-vākyāt | **satām̄prasaṅgāt** ity ādy-agrima-vākyāc ca
| lī layeti lī lavatāreṇa | viśiṣṭayātayeti ācārya-rūpenety arthaḥ | tasmād iti dvayor māyā-bhagavator api |

tat tad iti | mohanaṁsāmmukhya-vāñchā cety arthaḥ | nanu māyāyā mohana-lajjana-kartṛ tvam uktairntat kathamādāyās tasyāḥ sambhaved iti śarkate – nanu māyeti | dharma-viśes a utsāhā divad ity arthaḥ | siddhāntayati ucyata iti | adhiṣṭhāt -devya iti | vindhyādi-girī nāmyathādhiṣṭhāt -mūrtayas tadvat | keneti tasyāṁbrahma ha devebhyo vijigye (KenaU 3.1) ity ādi-vākyam asti | tatrāgnī-vāyu-maghonah sagarvān vīkṣya tad-garvam apameturparamātmāvirabhūt | tam ajānantas te jijñāsayāmāsuḥ | teṣāṁtvāryamāparī kṣamāṇaḥ sa tṛṇāmnidadhau | sarvamādheyam ity agnih | sarvam ādadī yeti vāyuś ca bruvatī tan-nirdagdhum ādayeturīca nāśakat | jñātumpravṛttān madhonas tu sa tirodhatta | tad-ākāśe maghavā haimavatī m umām ājagāma | kim etad iti papraccha | sā ca brahmaitad ity uvāceti niṣkr̄ṣtam ||33||

tatra jī vasya tādṛśa-cid-rūpatve'pi parameśvarato vailakṣaṇyamītad-apāśrayam iti, yathā sammohita iti ca darśayati ||34||

BD: tatra jī vasyeti māyāinca tad-apāśrayām itī śvarasya māyā-nyantrtvāmyayā sammohito jī va iti jī vasya māyā-nyamyatvamīca | tena svarūpata īśājī vasya bheda-paryāyamāvailakṣaṇyamīdṛṣṭavān iti prasphuṭam | apaśyat ity anena kālo'py ānītah | tad evam īśvara-jī va-māyā-kālākhyāni catvāri tattvāni samādhau śrī-vyāsenā dṛṣṭānī | tāni nityānyeva | atha ha vāva nityāni purus aḥ prakṛtīrātmā kālaḥ ity evambhāllaveya-śruteḥ | **nityo nityānāincetanaś** cetanānām eko bahūnāmyo vidadhāti kāmān (KaṭhaU 2.2.13) iti kāṭhakāt |

ajām ekāṁlohitā-śukla-kṛṣṇām
bahvīḥ prajāḥ sṛjāmānāṁsarūpāḥ |
ajo hy eko juṣamāṇo'nuśete
jahāty enāṁbhukta-bhogām ajo'nyaḥ || iti śvetāśvatarāṇāṁmantrāc ca (ŚvetU 4.5) |

avikārāya śuddhāya nityāya parmātmane |
sadaika-rūpa-rūpāya viśṇave sarva-jiṣṇave || (ViP 1.2.1)
pradhānamāpuruṣaṁcāpi praviśyātmecchayā hariḥ |
kṣobhayāmāsa samprāpte sarga-kāle vyayāvyayau || (ViP 1.2.29)
avyaktamāraṇamīyat tat pradhāna ṛṣī-sattamaiḥ |
procyate prakṛtih sūkṣmā nityamsad-asad-ātmakam || (ViP 1.2.19)
anādir bhagavān kālo nānto'sya dvija vidyate |
avyucchinnaṁ tatas tv ete sarga-sthity-anta-sariṇyamāḥ || (ViP 1.2.26)

iti śrī-vaiṣṇavāc ca | teṣāṁtvāryamāparī kṣamāṇaḥ svarāḥ jī vādayas tu tac-chaktayo'svatantrāḥ |
viśnu-śaktih parā proktā kṣetrājñākhyā tathāparā |
avidyā-karma-sanjñānyā tṛtīyā śaktir iṣyate || (ViP 6.7.61)

iti śrī-vaiṣṇavāt | sa yāvad urvyā bharam īśvareśvaraḥ svakāla-śaktyā kṣapayatiś cared bhuvi (BhP 10.1.22) iti śrī-bhāgavatāc ca | tatra vibhuvijñānam īśvaraḥ, aṇu-vijñānamījī vah | ubhayāṁnitya-jñāna-guṇakam | sattvādi-guṇa-traya-viśiṣṭamādravyamāyā | guṇa-traya-śūnyāṁbhūta-vartamānādi-vyavahāra-kāraṇamājāḍamādravyamāntu kālaḥ | karmāpy anādi vināśī cāstī na karmāvibhāgād iti cen nānāditvāt iti (Vs 2.1.35) iti **sūtrād** iti vastu-sthitih śruti-smṛti-siddhā veditavyā ||34||

yarhy eva yad ekāmcid-rūpāṁbrahma māyāśrayatā-valitamīvidyāmayamītarhy eva tan-māyā-viśayātāpannam avidyā-paribhūtāmīcety uktam iti jī veśvara-vibhāgo 'vagatalah | tataś ca svarūpa-sāmarthyā-vailakṣaṇyena tad dvitayamītho vilakṣaṇa-svarūpam evety āgatam ||35||

BD: *yat tu ekam evādvitīyam* (ChāU 6.2.1), *vijñānam ānandaṁbrahma* (Br hadU 3.9.28), *neha nānāsti kiñcana* (Br hadU 4.4.19) ity ādi-śrutibhyo nirviśeṣa a-cin-mātrādvaitāmībrahma vāstavyam | atha sadasad-vilakṣaṇaṁtād anirvacanī yena vidyāvidyā-vṛtti-kenājñānena sambandhāt tasmād vidiyopahitam īśvara-caitanyam avidyopahitamījī va-caitanyamācābhūt | svarūpa-jñānena nivṛtte tv ajanāne na tatreśvara-jī va-bhāvah, kintu nirviśeṣa ādvitīya-cinmātra-rūpāvasthitir bhaved ity āha māyī

śaṅkaraḥ | tatrāha yarhy eva yad ekam iti visphuṭ ārtham | ity uktam iti | yugapad evākasmād evājñāna-yogād ekasya bhāgasya vidyāśrayatvam anyasyāvidyā-parābhūtir iti | kim aparāddhaṁtena brahmaṇā yena vividha-vikṣ epa-kleśānubhavabhājanatābhūt | punar apy ākasmikājñāna-sambandhasyāśakyatvād vaktum iti na tad uktarītyā tad-vibhāgo vācyah kintu śrī -vyāsa-dṛṣṭa- rītyaiva so'smābhīr avagata ity arthaḥ ||35||

na copādhitāratamyamaya-pariccheda-pratibimbatvādi-vyavasthayā taylor vibhāgah syāt ||36||

BD: yat tu indro māyābhiḥ puru-rūpa ī yate (RV 6.47.18, BṛhadU 2.5.19) ity ādi-śrutes tasyādvitī yasya brahmaṇo māyayā paricchedād ī śvara-jī va-vibhāgah syāt | tatra vidyayā paricchinno mahān khaṇḍa ī śvaraḥ | avidyayā paricchinnah kanī yān khaṇḍas tu jī vah | yathā ghaṭ enāvacchinnah śarāveṇāvacchinnas cākāśa-khaṇḍo mahad-alpatā-vyapadeśambhajati |

yathā hy ayamjyotir ātmā vivasvān
apo bhittvā bahudhaiko'nugacchan |
upādhinā kriyate bheda-rūpo
devaḥ ks etres v evam ajo'yam ātmā || (śruti?)

ity ādiṣ u brahmaṇas tasya pratibimba-śravaṇāt tad-vibhāgah syāt | vidyāyāmpratibimba ī śvaraḥ | avidyāyāmpratibimbas tu jī vah | yathā sarasi raveḥ pratibimbah yathā ca ghaṭ e pratibimbo mahad-alpatva-vyapadeśambhajate tadvad ity āha śaṅkaraḥ | tad idamnirasanāya darśayati na ceti | anayā rītyā taylor vibhāgo na ca syād ity anvayah ||36||

tatra yady upādher anāvidyakatvena vāstavatvāṁtarhy aviṣ ayasya tasya pariccheda-viṣ ayatvāsambhavah | nirdharmakasya vyāpakasya niravayavasya ca pratibimbatvāyogo'pi | upādhi-sambandhābhāvāt bimba-pratibimba-bhedābhāvāt, dṛṣyatvābhāvāc ca | upādhi-paricchinnākāśastha-jyotiṣ-āniśasyeva pratibimbo dṛṣyate, na tv ākāśasya dṛṣyatvābhāvād eva ||37||

BD: kuto na vācyā iti tad-anupapatter evety āha tatra yady upādher iti | pariccheda-pakṣ amīnirākaroti anāvidyakatvena rajju-bhujāgavād-ajñāna-racitavābhāvena vastu-bhūtatve sati ty arthaḥ | aviṣ ayasyeti agr̄ hyo na hi gr̄ hyate iti (BṛhadU 3.9.26) śruteḥ sarvāspṝ syasya tasya brahmaṇa ity arthaḥ | idam atra bodhyam – na ca t̄ arka-cchinna-pāś āṇa-khaṇḍavād-vāstavopādhi-cchinno brahma-khaṇḍa-viṣeṣa ī śvaro jī vaś ca | brahmaṇo'cchedyatvād akhaṇḍatvābhupagamāc ca | ādimattvāpattiś ceśvara-jī vayoh | yata ekasya dvidhā tridhā vidhānāṁchedaḥ | nāpy acchinna evopādhi-saṁyukto brahma-pradeśa-viṣeṣa a eva sa saḥ | upādhan calaty upādhi-saṁyukti-brahma-pradeśa-calānāyogaṭ pratikṣaṇam upādhi-saṁyukta-brahma-pradeśa-bhedād anukṣaṇam upahitavānupahitavāpatteḥ | na ca kṛtsnaṁbrahmaivopahitaṁsa saḥ | anupahita-brahma-vyapadeśāsiddheḥ | nāpi brahmādhiṣṭhānam | upādhir eva sa saḥ | muktāvī śa-jī vābhāvāpatter iti tucchaḥ pariccheda-vādaḥ |

atha pratibimba-pakṣ amīnirākaroti nirdharmakasyety ādīna | nirdharmakasyopādi-sambandhābhāvāt | vyāpakasya bimba-pratibimba-bhedābhāvāt | niravayavasya dṛṣyatvābhāvāc ca brahmaṇaṁpratibimba ī śvaro jī vaś ca nety arthaḥ | rūpādi-dharma-viṣeṣṭasya paricchinnasya sāvayavasya ca sūryādes tad-vidūre jalādy-upādhau pratibimbo dṛṣṭaḥ aṭaḥ tad-vilakṣaṇasya brahmaṇaḥ sa na śaṅkyo vaktum ity arthaḥ | nanv ākāśasya tādṛṣyāpi pratibimba-darśanād brahmaṇaḥ sa bhaviṣyatī ti cet tatrāha upādhi ti graha-nakṣatra-prabhā-maṇḍalasyety arthaḥ | anyathā vāyukāla-diśām api sa darśanīyah | yat tu dhvaneḥ partidhvaniḥ iva brahmaṇaḥ pratibimbah syād ity āha tan na cāru | arthaḥntaratvād iti pratibimba-vādo'py atitucchaḥ ||37||

tathā vāstava-paricchedādau sati sāmānādhikaranya-jñāna-mātreṇa na tat-tyāgaś ca bhavet | tat-padārtha-prabhāvas tatra kāraṇam iti ced asmākam eva mata-sammamatam ||38||

BD: brahmaivā ham iti jñāna-mātreṇa tad-rūpāvasthitih syād iti yad-abhimataṁtāt kahlūpādher vāstavatva-pakṣe na sambhavatī ty āha tathā vāstaveti | ādinā pratibimbo grāhyah | na khalu nigaditah kaścid dī no rājaivā ham iti jñāna-mātrād rājā bhavan dṛṣṭa iti bhāvah | nanu brahmānusandhi-sāmarthyād bhaved iti cet tatrāha tat-padārthetī | tathā ca tvan-mata-kṣ atir iti ||38||

upādher āvidyakatve tu tatra tat-paricchinnatvāder apy aghaṭ amānatvād āvidyakatvam eveti ghaṭ ākāśādiś u vāstavopādhimaya-tad-darśanayā na teṣām avāstava-svapna-dṛṣṭāntopajī vināṁsiddhāntah sidhyati, ghaṭ amānāghaṭ amānayoh saṅgateḥ kartum aśakyatvāt | tataś ca teṣāṁtāt tat sarvam avidyāvilasitam eveti svarūpam aprāptena tena tena tat-tad-vyavasthāpayitum aśakyam ||39||

BD: athopādher āvidyakatva-pakṣe paricchedādi-vāda-dvayaṁnirākaroti upādher iti | āvidyakatve raju-bhujaigādivan mithyātve satīty arthaḥ | tattropādhi-paricchinnatva-tat-pratibimbavayor apy anupapadyamānatvān mithyātvam eveti hetoḥ | ghaṭ ākāśādiś ghaṭ a-paricchinnākāśe ghaṭ āmbu-pratibimbākāśe ca vāstavoopādhimaya-tad-ubhaya-dṛṣṭānta-darśanayā teṣāṁcīnām trādvaitnām ekājī vavāda-pariniṣṭhatvād avāstava-svapna-dṛṣṭāntopajī vināṁsiddhānto na sidhyati |

upādher mithyātve tena paricchedaḥ pratibimbaś ca brahmaṇo mithaiva syāt | ato mithyopādhi-dṛṣṭāntatvena satya-ghaṭ a-ghaṭ āmbunoḥ pradarśanam asamaṇjasam eva | ghaṭ a-ghaṭ āmbu-dṛṣṭānta-pradarśanānghat amānatām vidyāvidhā-vṛtti-rūpa-dārṣṭāntika-pradarśanānsva-ghaṭ a-mānam | tayoḥ saṅgatilī sādṛśya-vilakṣaṇā kartum aśakyavā sādṛśya-bhāvāt | tataś ceti tat tat sarvam pariccheda-pratibimba-kalpanam avidyāvilasitam ajñāna-vijṛmbhitam eva | iti evam-ukta-rītyā | svarūpam aprāptena asiddhena | tena paricchedavādena | tena pratibimbavādena ca | tat-tad-vyavasthāpayitumpratipādayitum aśakyam | tataś ca hantr-hata-nyāyena vyāsa-dṛṣṭa-prakārakas tad-vibhāgo dhruvah ||39||

iti brahmāvidyayoh paryavasāne sati yad eva brahma cintāmātratvenāvidyāyogaśyātyantābhāvāspadatvāc chuddhamtad eva tad-yogād aśuddhyā jīvah | punas tad eva jī vāvidyā-kalpita-māyāśrayatvād īśvaras tad eva ca tan-māyā-viṣayatvājīva iti virodhas tad-avastha eva syāt | tatra ca śuddhāyāmcity avidyā | tad-avidyā-kalpitopādhau tasyām īśvarākhyāyāmvidyetai, tathā vidyāvattve'pi māyikatvam ity asamaṇjasā ca kalpanā syād ity ādy anusandheyam ||40||

BD: nanu paricchedādi-vāda-dvaye nāsmākāmītātparyāmītasyājñā-bodhanāya kalpitavāt | kintvēka-jīvāvāda eva tad asti |

sa eva māyā parimohitātmā
śarīram āsthāya karoti sarvam |
striyanna-pānādi-vicitra-bhogaiḥ
sa eva jāgrat paritus t̄im eti || (KaivalyaU 12)

ity ādi **kaivalyopaniṣadī** tasyavopapāditavāt | tad-vādaś cettham ekam evādvitīyam ity ādy ukta-śrutibhyo'dvitīya-cin-mātro hy ātmā | sa cātmānī avidyayā gunamayī māyāmītad-vais amyajāmī kārya-saṅhitamca kalpanyann asmad-ar�am ekamīyus mad-ar�āmī ca bahūn kalpayati | tatrāsmad-arthaḥ sva-svarūpāḥ puruṣaḥ | yuṣ mad-arthaś ca mahad-ādī ni bhūmy-antāni jaḍāni | svatulyāni puruṣāntarāṇi, savaśvarākhyāḥ puruṣa-viṣeṣaś cety evaṁtrividhāḥ | **jīveśāvābhāsenā** karoti māyā cāvidyā ca svayam eva bhavati iti (NTU 2.9) iti śruty-antarāc ca | guṇa-yogād eva kartrtvabhotṛtve tatrātmānī adhyaste | yathā svapne kaścid rājadhānī mrājānamītāt-prajāś ca kalpayati, tan-niyamyam ātmānamīca manyate, tadvat | jāte ca jñāne, jāgare ca sati, tato'nyan na kiṭid astīti cinmātram ekam ātma-svastv iti |

tam imāmīdaṁnirākartum āha iti brahmeti | iti evampūrvokta-rītyā paricchedādi-vāda-dvayasya pratyākhyāne jāte, brahma cāvidyā ceti dvayoh paryavasāne satīty arthaḥ | atyantābhāvāspadatvād iti agrhyo na hi grhyate (BrhadU 3.9.26) ity ādi śruter evety arthaḥ | viroddhas tad-avastha iti

vorodhatvād evāśakya-vyavasthāpana ity arthaḥ | tava ca śuddhāyām iti śuddhe brahmaṇy akasmād avidyā-sambandhas tat-sambandhāt tasya jī vatvam | tena jī vena kalpitāyā māyāyā āśrayo bhūtvā tad brahmaiveśvaraḥ | tasyeśvarasya māyayā paribhūtam brahmaiva taj-jī vaḥ | ity ādi vipralāpo'yan aviduś ām eva, na tu viduś ām iti bhāvaḥ | māyikatvāṁpratā rakatvam ity arthaḥ | sa eva māyā iti śrutiḥ tu brahmāyatta-vṛttikatva-brahma-vyāpyatvābhyaṁbrahmaṇo'natirikto jī va ity eva nivedayantī gatārthā | jī veśau iti śrutiḥ tu māyā-vimohita-tārkikādi-parikalpita-jī veśa-paratayā gatārtheti na kiñcid anupapannam || 40 ||

kimca, yady atrābheda eva tātparyam abhaviṣ yat tarhy ekam eva brahmājñānena bhinnam jñānena tu tasya bhedamayaṁduḥkhaṁvilī yata ity apaśyat ity evāvakṣ yat | tathā śrī -bhagaval-lī lādī nāmavāstavatvābhāve sati śrī -śuka-hṛdaya-virodhaś ca jāyate ||42||

BD: anupapatty-antaram āha kiñceti | atra śrī -bhāgavate śāstre | ity eveti pūrṇaḥ puruṣaḥ kaścid asti tad-āśritayā māyayā jī vo vimohito'narthaṁbhajati | tad-anarthopāśamanī ca pūrṇasya tasya bhaktih ity apaśyat | ity evaṁnāvakṣ yad ity arthaḥ ||41||

tasmāt pariccheda-pratibimbavādi-pratipādaka-śāstrāṇy api kathañcit tat-sādṛśyena gaunyaiva vṛttiyā pravarteran | ambuvad agrahaṇāt tu na tathātvam (Vs. 3.2.19), vṛddhi-hrāsa-bhāktvam antar- (page 98) bhāvād ubhaya-sāmañjasyodevam (Vs 3.2.20) iti pūrvottara-pakṣamaya-nyāyābhyaṁ ||42||

BD: tasmād iti | tat-sādṛśyena paricchinna-pratibimba-tulyatvenety arthaḥ | siṁha devadattah ity atra yathā gaunyā vṛttiyā siṁha-tulyatvāṁdevadattasyocaye, na tu siṁhatvāṁtadvad ity arthaḥ | nanv evamkena nirmī tam iti cet | sūtrakṛtā śrī -vyāsenaiveti tat sūtra-dvayaṁdarśayati |

tatraikena tadvāda-dvayam asambhavān nirasyati ambuvad iti | yathāmbunā bhū-khaṇḍasya paricchedah, evam upādhinā brahma-pradeśasya sa syāt | na, ambunā bhūkhaṇḍasyevopādhinā brahma-pradeśasya grahaṇābhāvāt | agr hyo na hi gṛhyate (BṛhadU 3.9.26) iti hi śrutiḥ | ato na tathātvāṁbrahmaṇa upādhi-paricchinnaṁtasya arthaḥ |

yad vā, ambuni yathā raveḥ partibimbah paricchinnasya gṛhyate, evam upādhau brahmaṇah pratibimbo vyāpakasya na gṛhyate | ato na tathātvam tasya pratibimbo nety arthaḥ | tarhi śāstra-dvayaṁkathāṁsaigacchate | tatrāha, vṛddhi ti dvitī yena | tad dvayatīna mukhya-vṛttiyā pravartate | kintu vṛddhi-hrāsa-bhāktvāṁguṇāṁśam ādāyaiva | yathā mahad-alpau bhū-khaṇḍau, yathā ca ravidat-pratibimbau vṛddhi-hrāsa-bhājau, tathā pareśa-jī vau syātām | kutah? antarbhāvāt | etasmīn anīśe śāstra-tātparya-pūrteḥ | evamīsaty ubhoyor dṛṣṭāntāntikayoh sāmañjasyāt saṅgater ity arthaḥ | pūrva-nyāyena paricchedādi-vāda-dvayasya khaṇḍanam, uttara-nyāyena tu gauṇa-vṛttiyā tasya vyavasthāpanam iti | brahmaṇaḥ khaṇḍahy pratibimbo vā jī va eveti sūtra-kṛtāṁmatam | īśo'pi brahmaṇaḥ khaṇḍah pratibimbo veti māyinām īśa-vimukhānāmāmatam iti bodhavyam ||42||

tata evābheda-śāstrāṇy ubhayoś cid-rūpatve jī va-samūhasya durghaṭ a-ghaṭ anā-paṭ ī yasyā svābhāvika-tad-acintya-śaktī svabhāvata eva tad-raśmi-paramāṇu-guṇa-sthānī yatvāt tad-vyatirekeñāvyatirekeṇa ca virodhamparihr tyāgre muhur api tad etad-vyāsa-samādhi-labdha-siddhānta-yojanāya yojanī yāni ||43||

BD: tata iti paricchedādi-śāstra-dvayasya tat-sādṛśyārthakatvena nītatyād eva hetoh | tvāṁvā aham asmi bhagavo deva, ahaṁvai tvam asi tattvam asi ity ādī ny abheda-śāstrāṇi | tad etad vyāsa-samādhi-siddhānta-yojanāya muhur apy agre yojanī yānī ti sambandhaḥ | kena hetunety āha ubhoyor īśa-jī vayoś cid-rūpatvena hetunā | yathā gaura-śyāmayos taruṇa-kumārayor vā vīprayor vīpratvenaikyam | tataś ca jātyaivābhedo, natu vyaktor ity arthaḥ | tathā jī va-samūhasya durghaṭ a-ghaṭ anā-paṭ ī yasyā tad-acintya-śaktī svabhāvata eva tad-raśmi-paramāṇu-guṇa-sthānī yatvāt tad-vyatirekeṇa, vyatirekeṇa ca hetunā virodhamparihr tyeti | pareśasya kahlu svarūpānubandhinī parākhyā śaktir uṣṇateva raver asti | parāsyā śaktir vividhaiva śrūyate svābhāvīkī jñāna-bala-kriyā ca (ŚvetU 6.8) iti mantra-varṇāt | viśnu-śaktih parā proktā (ViP 6.7.61) iti smaranāc ca | sā hi tad-

itarān nikhilān niyamayati | yasmāt tad anye sarve'rthāḥ svasvabhāvam atyajanto vartante | prakṛtiḥ kālaḥ karma ca svāntaḥ-sthitam apī śvarāṁsparśaḥ tuṁna śaknoti | kintu tato bibhyed eva svasvabhāvē tiṣṭhati | jīva-gaṇāś ca tat-sajātī yo'pi na tena samparcitumśaknoti kintu tamāśrayann eva vṛttīṁlabhate | mukhya-prāṇam iva śrotrādir indriya-gaṇa iti | tathā yad-attir yad-adhī nā sa tad-rūpaḥ ity abheda-śāstrasyāpi bheda-śāstreṇā sārdham avirodho'yaṁśrī -vyāsa-samādhī-labdha-siddhānta-savyapekṣa iti | tathā cātreṣā-jī vayoḥ svaruūpābhedo nāstīti siddham ||43||

tad evaṁmāyāśrayatva-māyā-mohitatvābhyāṁsthite dvayor bhede tad-bhajanasyaivābhidheyatvam āyātam ||44||

tad evam iti sphuṭārtham | tad-bhajanasya māyā-nivārakasyety arthaḥ ||44||
ataḥ śrī-bhagavata eva sarva-hitopadeśaḥ tṛtvāt, sarva-dhūhkha-haravāt, rāsmī nām sūryavat sarvesāmparama-svarūpatvāt sarvādhika-guṇa-śālitvāt, parama-premayogatvam iti prayojanāṁca sthāpitam ||45||

BD: māyā-moha-nivārakatvād yasya bhajanam abhidheyaṁ sa bhagavān eva bhajatām prema-yoga ity arthaḥ āgatam ity āha ata iti | ato māyāmoha-nivāraka-bhajanatvād bhagavata eva parama-prema-yogatvam iti sambandhaḥ | jīvātmā prema-yogyaḥ, paramātmā bhagavān tu parama-prema-yoga ity arthaḥ | kuta ity apeksāyāṁhetu-catusṭayam āha sarveti | rāsmī nām ity ādi – sūryo yathā rāsmī nāmśvarūpānā, kintu parama-svarūpam eva bhavaty evamjī vānāṁbhagavān iti svarūpaikyāmnirastam | antaryāmi-brāhmaṇāt saubāla-brāhmaṇāc ca jīvātmanā paramātmanāḥ śarīrāṇi bhavanti, sa tu teṣāṁśarīrī iti bhedāḥ prasphuṭo jñātaḥ | atah sarvādhiketi ||45||

tatrābhidheyaṁca tādṛśatvena dṛṣṭavān api, yatas tat-pravṛtti-arthaṁśrī -bhāgavatākhyām imāṁśātvata-saṁhitāmpravartitavān ity āha anarthetī | bhaktiyogaḥ śravaṇa-kīrtanādi-laksāṇāḥ sādhana-bhaktih, na tu prema-laksāṇāḥ | anusṭhānamhy upadeśāpekṣām prema tu tat-prasādāpekṣām iti tathāpi tasya tat-prasāda-hetos tat-prema-phala-garbhatvāt sākṣād evānarthopāśamanatvām na tv anyasāpekṣātvena | **yat karmabhir ya tapasā jñāna-vairāgyataś ca yat** ity ādau (BhP 11.20.32), **sarvāṁmad-bhakti-yogena mad-bhakto labhate'ñjasā** | svargāpavargām (BhP 11.20.33) ity ādeḥ | jñānādes tu bhakti-sāpekṣātvena eva **śreyah-sṛtim bhaktim** (BhP 10.14.4) ity ādeḥ |

athavā anarthasya saṁśāra-vyasanasya tāvat sākṣād-avyavādhānenopaśamanām sammohādi-dvayasya tu premākhya-svīya-phala-dvāretī arthaḥ | atah pūrvavād evātrābhidheyaṁdarśitam ||46||

BD: tatrābhīti | tādṛśatvena māyānivārakatvena | dṛṣṭavān api śrī-vyāsaḥ | anusṭhānamhy | tat-prasādeti bhagavad-anugrahety arthaḥ | tasya śravaṇādi-laksāṇāyaḥ | anya-sāpekṣātvena karmādi-parikaratvena | jñānādes tv iti jñānam atra yasya brahma (page 6) ity ukta-brahma-viśayakam | sammohādīyādi-padād ātmano jāḍa-dehādi-rūpatā-mananaṁgrāhyam | ata iti | atra anarthetī vākye ||46||

atha pūrvavādeva prayojanāṁca spaṣṭayitum-pūrvoktasya pūrṇa-puruṣasya ca śrī-kṛṣṇa-svarūpatvānyājayitum grantha-phala-nirdeśā-dvārā tatra tad-anubhavāntarampratipādayann āha yasyām iti | bhaktih premā śravaṇa-rūpayā (page 109) sādhana-bhaktī sādhyaṁtvāt | utpadyate āvirbhavati | tasyānuṣāigikam guṇam āha śoketi | atraiṣāmśākāro'pi naśyatīti bhāvah | (page 110) **prītir na yāvan mayi vāsudeva na mucyate deha-yogena tāvat** iti (BhP 5.5.6) śrī-rāṣṭra-abhadeva-vākyāt | parama-puruṣe pūrvokta-pūrṇa-puruṣe | kim ākāra ity apekṣāyām āha kṛṣṇe | kṛṣṇas tu bhagavān svayam ity ādi śāstra-sahasra-bhāvitāntah-karaṇānām

paramparayā tat-prasiddi-madhyā-pātināīmcāsāīkhya-lokānāīmtan-nāīma-śravaṇā-mātreṇā yaḥ prathama-pratīti-viṣayaḥ syāt, tathā tan-nāīmnaḥ prathamākṣara-mātraīmantrāya kalpamānamyasyābhimukhyāya syāt tad-ākāra ity arthaḥ | āhuś ca nāīma-kaumudī -kārāḥ | kṛṣṇāśabdasya tamāla-śyāmala-tviṣi yaśodāyāḥ stanandhaye para-brahmaṇi rūḍhiḥ iti ||47||

BD: atheti | prayojanāmbhagavat-prema-laksanām | treti tatra samādhau śrī -vyāsasyānyam anubhavam ity arthaḥ | āvirbhavati ti premṇaḥ parāsārāmīśatvenotpatty-asambhavād ity arthaḥ | tasyeti premṇaḥ | atra premṇi sati | kṛṣṇas tu bhagavān svayaṁiti śrī -sūtādī nāīmśrī -jayadevādī nāīm cāsaīkhya-lokānām ity arthaḥ | tan-nāīma iti tan-nāīmnaḥ iti cobhayatra kṛṣṇeti nāīma bodhyam | rūḍhir iti prakṛti-pratyaya-sambandhamvinaiva yaśodā-sute prasiddhir maṇḍapa-śabdasyeva gr̄haviṣeṣa ity arthaḥ ||47||

atha tasyaiva prayojanasya brahmānandānubhavād api paramatvam anubhūtavān | yatas tādīśāmīśukam api tad-ānanda-vaiśiṣṭya-lambhanāya tām adhyāpayāmāsetyāha sa sarhītām iti | kṛtvānukramya ceti prathamataḥ svayaṁsarkṣepeṇa kṛtvā paścāt tu śrī -nāīradopadesād anukramenā vivṛtyety arthaḥ | ataeva śrī madbhāgavatāmbhāratānantaramīyad atra śrūyate, yac cānyatrāṣṭādaśapurāṇānantaramībhāratam iti tad-dvayam api samāhitamīyāt | brahmānandānubhava-nimagnatvāt nivṛtti-nirataṁsarvato nivṛtttau nirataṁtatrāvyabhicāriṇam apīty arthaḥ ||48||

BD: atheti brahmānandā yasya brahmety ukta-vastu-sukhād api | paramatvam utkṛṣṭatvam anubhūtavān śrī -vyāsaḥ | tādīśāmītad-ānandānubhavainam api | tad-ānandeti kṛṣṇa-premānanda-prāpaṇāyety arthaḥ | ata eveti | yad atreti atra śrī -bhāgavate | ayatra mātsyādau aṣṭādāśa-purāṇāni kṛtvā satyavatī -sutaḥ | cakre bhāratam ākhyānamvedārthaḥ upabṛihitam ity anenety arthaḥ | treti nivṛttāvity arthaḥ ||48||

tam etamīśrī -veda-vyāsasya samādhi-jātānubhavāmīśrī -śaunaka-praśnottaratvena viśadyan sarvātmārāmānubhavena sahetukamīśvādayati ātmārāmāś ceti | nirgranthā vidhi-niṣedhātītā nirgatāhaikāra-granthayo vā | ahaitukīm phalānusandhi-rahitām | atra sarvākṣepaparihārārtham āha itthambhūta ātmārāmāṇām apy ākarṣaṇa-svabhāvo guṇo yasya sa iti | tam evārthamīśrī -śukasyāpy anubhavena saīśvādayati harer guṇeti | śrī -vyāsadevād yat-kiñcic-chrutena guṇena pūrvam ākṣiptā matir yasya sah | paścād adhyagāt mahad-vistīrṇam api | tataś ca tat-saṅkathā-sauhārdena nityamīṣṇu-janāḥ priyā yasya tathābhūto vā, teṣāmpriyo vā svayam abhavad ity arthaḥ |

ayaṁbhāvah brahma-vaivartānusāreṇa pūrvamītāvad ayaṁgarbham ārabhya śrī -kṛṣṇasya svaritayā māyā -nīvārakatvamīśvātavān | tatra śrī -vyeda-vyāsas tu tamāvāśī kartumītad-ananya-sādhanamīśrī -bhāgavatam eva jītvā, tad-guṇātīsaya-prakāśamayānīś tadīya-padya-viṣeṣān kathaīcīchṛavayitvā tena tam ākṣipta-matīm kṛtvā, tad eva pūrṇamītad adhyāpayāmāseti śrī -bhāgavata-mahimātīsayah proktah | tad evamdarśitaṁvaktuh śrī -śukasya vedavyāsasya ca samāna-hṛdayam | tasmād vaktur hṛdayānurūpam eva sarvatra tātparyamīparyālocanī yamāṇānyathā | yad yad tad anyathā paryālocanām tatra tatra kupatha-gāmitaiveti niṣṭārkitam || 1.7 || śrī -sūtaḥ || 49 ||

BD: samādhi-dṛṣṭasya sarva-tattvajīśvāt-sammataitvam āha tam ity ādinā | nirgatāhaikāreti | mahat-tattvājītāyam ahaikāraḥ | na tu svarūpānubandhīti bodhyamī dvitīye sandarbhe evam eva nirneṣyamāṇatvāt | tadīya-padya-viṣeṣān iti pūtanādhātrī -gati-dāna-pāṇḍava-sārathya-

pratī hāratvādi-pradarśakān katicic chlokān ity arthaḥ | brahma-vaivarte śuko yoni-jātaḥ, bhārate tv
ayoni-jātaḥ kathyate | dāra-grahaṇāṁkanyā-santatiś ceti | tad etat sarvāṁkalpa-bhedena
saṅgamanī yam ||49||

atha krameṇa vistaratas tathaiva tātparyamīnirnetumīsambandhābhidheya-
prayojanesh u sadbhiḥ sandarbhair nirṇeṣ yamāneś u prathamamīyasya vācyā-
vācakatā-sambandhī darīśāstramītad eva dharmāḥ projjhita-kaitavah̄ ity ādi-padye
sāmānyākārataś tāvad āha **vedyāṁvāstavam atra vastu** (BhP 1.1.2) iti || ṭ ī kā ca **atra**
śrī mati sundare bhāgavate vāstavaṁparamārtha-bhūtaṁvastu **vedyāṁ** na tu
vaiśeṣ ikādivad dravya-guṇādi-rūpam ity esā ||1.1|| veda-vyāsaḥ ||50||

BD: sarķs epeñoktarīsambandhādikāṁvistareṇa darśayitum upakramate athetyādi | tathaiveti śrī -
śukādi-hṛ dayānusārenety arthaḥ | sāmānyata iti anirdiṣṭa-svarūpa-guṇa-vibhūti-kathanāyety arthaḥ |
vaiśeṣ ikādivad iti kaṇāda-gautamokta-śāstravad ity arthaḥ ||50||

atha kiṁrūpaṁtad-vastu-tattvam ity atrāha **vadanti tat tattva-vidas tattvamīyaj**
jīnam advayam iti (BhP 1.2.11) | jīnamcid-eka-rūpam | advyatvamīcāsyā
svayaṁsiddhatādṛśātādṛśatattvāntarābhāvaāt svaśaktyeka-sahāyatvāt |
paramāśrayamītāvinā tāsām asiddhatvāc ca | tattvam iti parama-puruṣārthatā-
dyotanayā parama-sukha-rūpatvamītasya bodhyate | ataeva tasya nityatvamīca
darśitam ||1.2|| śrī -sutah̄ ||52||

BD: svarūpa-nideśa-pūrvakamītattvamīvaktum avatārayati atha kim iti | svayaṁsiddheti ātmanaiva
siddhamīkhalu svayaṁsiddham ucyate | svayaṁdāsās tapasvināḥ ity atra tapasv-dāsyam ātmanā
tapasvināva siddhamīprati yate tadvat | tādṛśāmīca pareśa-vastv eva, na tu tādṛśam api jīva-
caitanyaṁ na tv atādṛśāmīprakṛti-kāla-lakṣaṇamījada-vastu | tad-abhāvād advyatvam | tayoh
svayaṁsiddhatvābhāvah̄ kutah̄ | ity atrāha paramāśrayamītāvineti | svaśaktyeka-sahāye'py
advaya-padaṁprayujyate **dhanur dvitīyah̄ pāṇḍur** iti |

nanu vedānte vijīnam ānandaṁbrahma iti | vijīnānada-svarūpamībrahma pat hyate, iha jīnam
iti katham | tatrāha tattvam iti | idam atra tattvam ity ukte sāre vastuni tattva-śabdo nī yate | sāraṇīca
sukham eva sarveśām upāyānāmītad-arthatvāt | tathā ca sukha-rūpatvam api tasyāgatam | nanu
jīnamīsukhamīcānityamīdṛśātātatrāha ataeveti | svayaṁsiddhatvena vyākhyānān nityamītad ity
arthaḥ | **sad-akāraṇamīyat tan nityamīti hi tīrthakārāḥ** | evamīca tādṛśā-brahma-sambandhī darī
śāstram ity uktam ||51||

nanu nī la-pī tādy-ākāraṁkṣaṇīkam eva jīnamīdṛśāt am, tat punar advayamīnityam
jīnamīkathāmīlakṣyate yan-niṣṭham idamīśāstram | ity atrāha **sarva-vedānta-**
sāramīyat brahmātvekatva-lakṣaṇam | vastv advitīyaṁtan-niṣṭham iti (BhP
12.13.12) satyamījīnam anantaṁbrahma iti yasya svarūpam uktam, yenāśrutamī
śrutamībhavati (Chā 6.1.3) iti yad-vijīnena sarva-vijīnamīpratijītam | sad eva
saumyedam agra āsīt (Chā U 6.2.1) ity ādinā nikhila-jagad-eka-kāraṇatā | tad
aikṣata bahu syām (Chā U 6.2.3) ity anena satya-sarkalpatā ca yasya pratipāditā,
tena brahmaṇā svarūpa-śaktibhyāṁsarva-bṛhattamena sārdham | anena
jīvenātmanā (Chā U 6.3.2) iti tadī yuktāvidantānirdeśena tato bhinnatvē'py
ātmatānirdeśena tad-ātmāniṣa-viśeṣatvena labdhasya bādarāyaṇa-samādhi-dṛśāt a-
yukter atyabhinnatā-rahitasya jīvātmano yad ekatvamītattvam asi (Chā U 6.8.7) ity
ādau jātyā tad-āniṣa-bhūta-cid-rūpatvena samānākāratā | tad eva lakṣaṇam
prathamato jīne sādhakatamīyasya tathābhūtāmīyat sarva-vedānta-sāram
advitīyaṁvastu tan-niṣṭhamītad-eka-viṣayam idamīśrī-bhāgavatam iti prāktana-
padyasthenānuśaṅgaḥ | yathā janma-prabhṛti kaścid gṛha-guhāvaruddhah̄ sūryam
vividis uḥ kathaīcid gavākṣaṇa-patitamīsūryāniṣu-kanāmīdarśayitvā kenacid

upadiśyate eṣa sa iti | etat tad-ariṣa-jyotih-samānākāratayā tan-mahā-jyotir-maṇḍalam anusandhīyatām ity arthas tadvat | jī vasya tathā tad-ariṣatvamca tac-chakti-viśeṣa-siddhatvenaiva **paramātma-sandarbhe** sthāpayiṣyāmaḥ | tad etaj-jī vādi-lakṣaṇāriṣa-viśeṣa tātayaivopaniṣadas tasya sāṁśatvam api kvacid upadiśanti | nirariṣatvopadeśikā śrutiḥ tu kevala-tan-niṣṭhaḥ | atra kaivalyaika-prayojanam iti caturtha-pādaś ca kaivalya-padasya śuddhatva-mātra-vacanatvena śuddhatvasya ca śuddha-bhaktitvena paryavasānena **pṛiti-sandarbhe** vyākhyāsyate ||12||13|| śrī-sūtah ||52||

BD: ārthikamṇityatvamsthiramkurvan, śāstrasya viśeṣa tābrahma-sambandhitvam āha – nanu nī lety ādinā | anena jī venetyādi | tadī yoktau paradevatā-vākye | tad-ātmāriṣa-viśeṣa atvena tad-vibhinnāriṣatvena, na tu matsyādivat svāṁśatvenety arthaḥ | jī vātmano yad ekatvam iti jī vasya cid-rūpatvena jātyā yad-brahma-samānākāratvamintad eva tasya brahmaṇā sahaikyam iti vyakti-bhedāḥ prasphuṭaḥ | evam eva yathetyādi-dṛṣṭiḥ antenāpi darśitaḥ | tad etad iti upaniṣadaḥ **so'kāmayata bahuḥ syām** ity ādyāḥ | nirariṣatvopadeśiketi **satyamjñānam anantam** (TaittU 2.1), **niṣkalāmnīṣriyam** sāntaṁmiravadyānīrajanam (ŚvetU 6.19) ity ādyā śrutiḥ tu kevala-tan-niṣṭhaḥ viśeṣa yamātāparety arthaḥ | anabhivyakta-sarīsthāna-guṇakāmībrahma vadati ti yāvat ||52||

tatra yadi tvam-padārthaysa jī vātmano jīnatvamṇityatvamca prathamato vicāragocarah syāt tadaiva tat-padārthaysa tādṛṣṭiḥ satvam-subodhaṁsyād iti | tad bodhayitum **anyārthaś ca parāmarśaḥ** (Vs. 1.3.20) iti nyāyena jī vātmanas tad-rūpatvam āha |

nātmā jajāna na mariṣyati naidhate'sau
na kṣī yate savanavid-vyabhicāriṇāṁhi |
sarvatra ūśvad anapāyy upalabdhi-mātram
prāṇo yathendriya-balena vikalpitamṣat || (BhP 11.3.38)

ātmā śuddho jī vah | na jajāna na jātaḥ | janmābhāvād eva tad-anantarāstītā-lakṣaṇo vikāro'pi nāsti | naidhate na vardhate | vṛddhy-abhāvād eva vipariṇāmo'pi nirastah | hi yasmāt | vyabhicāriṇām āgamāpāyināmbāla-yuvādi-dehānāmdeva-manuṣyād yādyākāra-dehānāmīvā | savanavit tat-tat-kāla-draṣṭā | nahy avasthāvatāmīdraṣṭā | tad-avastho bhavatī ty arthaḥ | niravasthāḥ ko'sāv ātmā | ata āha upalabdhi-mātram jīnaika-rūpam | kathambhūtam | sarvatra dehe, ūśvadā anuvartamānam iti |

nanu nī la-jīnamnaṣṭaṁpi ta-jīnamjātam iti pratīter na jīnasyānapāyitvam | tatrāha indriya-baleneti | sad eva jīnam ekam indriya-balena vividhamkalpitam | nīlādyākārā vṛttaya eva jāyante naśyanti ca na jīnam iti bhāvah | ayam āgamāpāyitadavadvadhi-bhedenā prathamas tarkaḥ | draṣṭṛ-dṛṣṭiḥ sya-bhedenā dvitīyo'pi tarko jīvyah | vyabhicāriṣv avasthā-vyabhicāre dṛṣṭiḥ antaḥprāṇo yathetih |

BD: jī vātmani jīte paramātmā sujītaḥ syād ity uktam | tad arthaṁjī vātmānamnirūpayiṣyann avatārayati tatra yadītyādīna | anyārthaś ceti brahma-sūtram | dahara-vidyā **chāndoge** paṭhyate **yad idam asmin brahma-pure daharampuṇḍarī kamveśma daharo'sminn antar-ākāśas tasmin yad-antas tad anvesṭavyam** (ChāU 8.1.1) iti | atropāsakasya śarīratībrahma-purāṇaṁ tatra hṛt-puṇḍarīkastho daharaḥ paramātmā dhyeyah kathyate | tatrāpahata-pāpmatvādi-guṇaṣṭākam anvesṭavyam upadiśyata iti siddhāntītām | tad-vākyā-madhye sa eṣa samprasādo smāc charīrāt samutthāya param jyotiṣ upasampadya svena rūpeṇābhiniṣpadyate, sa uttamāḥ puruṣaḥ (ChāU 8.12.3) iti vākyāṁ paṭhitam | atra samprasādo labdha-vijñāno jī vas tena yat paramjyotiṣ upapannaiṣa eva puruṣottama ity arthaḥ | dahara-vākyāntarāle jī va-parāmarśaḥ kim artham iti cet tatrāha anyārtha iti

| tatra jī va-parāmarśo'nyārthaḥ | yaṁprāpya jī vah sva-svarūpeṇābhiniṣ padyate sa paramātmeti
paramātma-jñānārtha ity arthaḥ | na jajāneti jāyate'sti vardhate vipariṇamate'pakṣī yate naśyati ca iti
bhāva-vikārāḥ ṣaṭ paṭ hitāḥ | te jī vasya na santi iti samudāyārthaḥ | nanu nī la-jñānam ity ādi jñāna-
rūpam ātmavastu jñātṛ bhavati | prakāśa-vastu sūryaḥ prakāśayitā yathā | tataś ca
svarūpānubandhitvāj jñānamtasya nityāṁ tasyendriya-praṇālyā nī lādi-niṣṭ hā yā viśayatā vṛtti-
pada-vācyā saiva nī lādyapagame naśyatī ti ||53||

dṛṣṭāntamiv ḥvann indriyā dilayena nirvikāra tmopalabdhiṁdarśayati --

**aṇḍeṣ u peśiṣ u taruṣ v aviniściteṣ u
prāṇo hi jī vam upadhāvati tatra tatra |
sanne yad indriya-gaṇe'hami ca prasupte
kūṭ astha āśayam ṣte tad anusmr̄ tir nah || [BhP 11.3.39]**

aṇḍeṣ u aṇḍajeṣ u | peśiṣ u jarāyujeṣ u | taruṣ u udbhijjeṣ u | aviniściteṣ u svedajeṣ u |
upadhāvati anuvartate | evamdr̄ s tānte nirvikāratvampradarśya dārs tāntike'pi
darśayati | katham | tadaivātmā savikāra iva prati yate yadā jāgare indriya-gaṇaḥ |
yadā ca svapne tat-saṅkāravān ahaṅkāraḥ | yadā tu prasuptamitādā tasmin
prasupta indriya-gaṇe sanne lī ne | ahami anāṅkāre ca sanne lī ne | kūṭ astho
nirvikāra evātmā | kutah | āśayam ṣte liṅga-śarī ram upādhiṁvinā | vikāra-hetor
upādher abhāvāt ity arthaḥ |

nanv ahaṅkāra-paryantasya sarvasya laye śūnyam evāvaśiṣ yate | kva tadā kūṭ astha
ātmā | ata āha tad-anusmr̄ tir nah | tasyākhaṇḍātmanah suṣ pti-sākṣiṇah smṛtiḥ nah
asmākamjā grad-draṣṭ ṣāmājāyate etāvantamkālamsukham aham asvāpsamna
kiñcid avediṣ am iti | ato'nanubhūtasya tasyāsmaraṇād asty eva suṣ ptau tādrg-
ātmānubhavaḥ | viśaya-sambandhābhāvāc ca na spaṣṭa iti bhāvah | ataḥ sva-
prakāśa-mātra-vastunah sūryādeḥ prakāśavad upalabhdī-mātrasyāpy ātmana
upalabhdih svāśraye'sty evety āyātam | tathā ca śrutih -- yad vai tan na paśyati
paśyan vai draṣṭaḥ avyān na paśyati, na hi draṣṭaḥ ur dṛṣṭaḥ orviparilopo vidyate (Br hadU
4.3.23) iti |

ayaṁsākṣi-sākṣi ya-vibhāgena trītīya tarkah | duḥkhi-premāspadatva-vibhāgena
caturtho'pi tarko'vagantavyah ||55||

BD: dṛṣṭāntam iti prāṇasya nānā-deheṣ v aikarūpyān nirvikāratvam ity arthaḥ | tasminn ātmani |
upādher liṅga-śarī rasya | abhāvād viślesād ity arthaḥ | tadāpy atisūkṣmāyā vāsanāyāḥ sattvān mukter
abhāva iti jñeyam | prākṛtāhaṅkāre lī ne'pi svarūpānubandhino'ham arthasya sattvāt tena sukham
aham asvāpsam iti vimarśo bhavatī ti pratipādayitum āha nanv ity ādi | śūnyam eveti ahaṁpratyayim
vinātmano'prati ter iti bhāvah | akhaṇḍātmana iti | aṇu-rūpatvād vibhāgānarhasyety arthaḥ |

nanu svāpād utthitasyātmano, haṅkārena yogāt sukham aham asvāpsam iti vimarśo jāgare sidhyati |
suṣuptau tu cintāmātraḥ sa iti cet tatrāha ato'nanubhūtasyeti | anubhava-smaraṇayoḥ
sāmānādhikaranyād ity arthaḥ | tasmāt tasyām apy anubhavitaivātmeti siddham | nanūpalabdhi-
mātram ity uktam | tasyopalabdī tvaṅkatham | tatrāha ata ity ādi | yad vai iti | tad-ātma-caitanyaṁ
kartṛ | suṣuptau na paśyati ti yad ucyate tat khalu draṣṭaḥ avya-viśaya bhāvād eva, na tu draṣṭaḥ ṣte tvābhāvād
ity arthaḥ | sphuṭ am anyat ||54||

tad uktam-

anvaya-vyatirekākhyas tarkah syāc caturātmakah |

āgamā pāyitadavadhi-bhedenā prathamo mataḥ ||
 draṣṭṛ-dṛśya-vibhāgenā dvitī yo’pi matas tathā |
 sākṣi-sākṣi ya-vibhāgenā tṛtī yah sammataḥ satām ||
 duḥkhī-premāspadatvena caturthaḥ sukha-bodhakah ||

||11.3|| iti śrī -pippalāyano nimim ||55||

BD: padyator vyākhyāne catvāras tarkā yojitās tān abhiyuktktābhyāṁsārdhakārikābhyāṁnirdiśati
 anvayeti | tarka-śabdena tarkā īgakam anumānaṁbodhyam | āgamā pāyino drśyāt sākṣi yād
 duḥkhāspadāc ca dehāder ātmā bhidyate | tad-avadvitvāt, tad-draṣṭṛtvāt, tat-sākṣi itvāt,
 premāspadatvāc ceti krameṇa hetavo neyāḥ | vyatirekaś cohyaḥ ||55||

evambhūtānāmī vānāmīcin-mātrāmyat svarūpāṁtayaivākṛtyā tad-ariśitvena ca
 tad-abhinnamīyat tattvamītad atra vācyam iti vyāṣṭi i-nirdeśa-dvārā proktam | tad
 eva hy āśraya-saṁjñākāmīmahāpurāṇa-laksāṇa-rūpaiḥ sargādibhir arthaiḥ samaś t i-
 nirdeśa-dvārāpi laksāyata ity atrāha dvābhyām --

atra sargo visargaś ca sthānamīpoṣaṇam ūtayaḥ |
 manvantareśānukathā nirodho muktir āśrayaḥ ||
 daśamasya viśuddhy-arthamīnavānām iha laksāṇam |
 varṇayanti mahātmānaḥ śrutenārthena cāñjasā || (BhP 2.10.1-2)

manvantarāṇi ceśānukathāś ca manvantareśānukathāḥ | atra sargādayo daśārthā
 laksāyanta ity arthaḥ | tatra ca daśamasya viśuddhy-arthamītattva-jīvārthamī
 navānāmīlaksāṇaṁsvarūpāṁvarṇayanti | nanv atra naivampratīyate | ata āha
 śrutenā śrutyā kāṇṭa hoktyaiva stutayādi-sthāneṣ u, aṇjasā sākṣi ād varṇayanti |
 arthena tātparya-vṛttiyā ca tat-tad-ākhyāneṣ u ||56||

BD: īśvara-jīvārthamījī va-svarūpa-jīvāmīnī tam | atha tat-sādṛśyeneśvara-svarūpāmīnīretum
 pūrvoktamīyojayati evambhūtānām ity ādinā | cin-mātrāmyat svarūpam iti cetayitṛ ceti bodhyam
 pūrva-nirūpanāt | tatahivākṛtyeti cīnmātratve sati cetayitṛ tāmyākṛtir jātis tāyety arthaḥ | ākṛtis tu
 striyāmīrūpe sāmānya-vapus or api iti medinī | tad-ariśitvena jīvāmītvena cety arthaḥ | tad-
 abhinnamījī vābhinnamīyad brahma-tattvam | arīśāḥ khalv amīno na bhidyate vyāṣṭi ir ity arthaḥ |
 jīvādi-śaktimad brahma samaś t iḥ | jī vas tu vyāṣṭi iḥ | tādṛśā-samaś t i-brahma-nirūpanēna tasya
 tathā tāmīvaktavyam ity arthaḥ | daśamasya ceśvarasya | avaśiṣṭah sphuṭārthaḥ ||56||

tam eva daśamāmīvispaṣṭi ayitumteṣāmīdaśānāmīvyutpādikāmīsapta-ślokī māha --

bhūta-mātrendriya-dhiyāmījanma sarga udāhṛī taḥ
 brahmaṇo guṇa-vaisamyād visargah pauruṣah smṛī taḥ || (BhP 2.10.3)

bhūtāni khādī ni | mātrāṇi ca śabdādī ni indriyāṇi ca | dhī-śabdena mahad-
 ahaṅkārau | guṇānāmīvaiṣamyāt pariṇāmāt | brahmaṇah parameśvarāt kartri-
 bhūtādī nāmījanma sargah | puruṣo vairājo brahmā, tat-kṛtaḥ pauruṣaś carācarā-
 sargo visarga ity arthaḥ |

sthitir vaikuṇṭha-vijayah poṣaṇāmītad-anugrahah
 manvantarāṇi sad-dharma ūtayaḥ karma-vāsanāḥ
 avatārā nucaritaṁhareś cāsyānuvartinām
 puṁsām īśa-kathāḥ proktā nānākhyānopabṛihitāḥ || (BhP 2.10.4-5)

vaikunṭ hasya bhagavato vijayah sr̄ s t ānāṁtā-tan-maryādā-pālanenotkars aḥ | sthitih sthānam | tataḥ sthiteś u svabhakteś u tasyānugrahaḥ poṣ aṇam | manvantarāṇi tat-tan-manvantara-sthitānāṁmanvādī nāṁtad-anugṛ hī tānāṁsatāṁcaritāni, tāny eva dharmas tad-upāsanā khyāḥ sad-dharmaḥ | tatraiva sthitau nānā-karma-vāsanā ūtayaḥ | sthitāv eva harer avatārānucaritam asyānuvartināṁca kathā ī śānukathāḥ proktā ity arthaḥ |

**nirodho 'syānuśayanam ātmanāḥ saha śaktibhiḥ |
muktir hitvānyathā rūpaṁsva-rūpeṇa vyavasthitih ||** (BhP 2.10.6)

sthity-anantaramcātmano jī vasya śaktibhiḥ svopādhibhiḥ sahāsyā harer anuśayanāḥ hari-śayanā nugatatvena śayanaṁnirodha ity arthaḥ | tatra hareḥ śayanamprapañcamprati dṝ s t i-nimī lanam | jī vānāṁśayanamtatra laya iti jñeyam | tatraiva nirodhe'nyathārūpam avidyādhyastam ajñātvādikamhitvā svarūpeṇa vyavasthitir muktiḥ ||57||

BD: sargādīn daśa vyutpādayati tad evam ity ādinā | brahmaṇaḥ parameśvarād iti | kāraṇa-sr̄ s t ih pārameśvari | kārya-sr̄ s t is tu vairiūty arthaḥ | muktir iti bhagavad-vaimukhyānugatayā'vidyayā racitam anyathā-rūparūpēdevam ānavādibhāvāṁhitvā tat-sāmmukhyānupravṛttayā tad-bhaktyā vināśya, svarūpeṇāpahata-pāpmatvādi-guṇāḥ t̄ aka-viśiṣṭ ena jī va-svarūpeṇa jī vasya vyavasthitir viśiṣṭ ā punar āvṛtti-sūnyā punar āvṛtti-sūnyā bhagavat-sannidhau sthitir muktir ity arthaḥ ||57||

**ābhāsaś ca nirodhaś ca yato 'sty adhyavasī yate
sa āśrayaḥ paramābrahma paramātmeti śabdyate |** [BhP 2.10.7]

ābhāsaḥ sr̄ s t ih | nirodho layaś ca yato bhavati | adhyavasī yata upalabhyate jī vānāṁ jñānendriyeś u prakāśate ca | sa brahmeti paramātmeti prasiddha āśrayaḥ kathyate | iti śabdah prakārārthaḥ | tena bhagavān iti ca | asya vivṛtis tir agre vidheyā ||58||

BD: atha navabhiḥ sargādibhir lakṣaṇī yam āśraya-tattvam āha ābhāsaḥ ceti | yata iti hetau pañcamī ||58||

sthitau ca tatrāśraya-svarūpam aparokṣānubhavena vyaṣṭi i-dvārāpi spaṣṭi am darśayitum adhyātmādi-vibhāgam āha –

**yo 'dhyātmiko 'yampuruṣ aḥ so 'sāv evādhidaivikaḥ |
yas tetrobhaya-vicchedaḥ puruṣ o hy ādhibhautikaḥ ||
ekam ekatarābhāve yadā nopalabhāmahe |
tritayamtatra yo veda sa ātmā svāśrayāśrayaḥ ||** [BhP 2.10.8-9]

yo'yam ādhyātmikaḥ puruṣ aś cakṣur-ādi-karaṇābhīmānī draṣṭā jī vaḥ | sa evādhidaivikaś cakṣur ādy-adhiṣṭhātā sūryādih | deha-sr̄ s t eḥ pūrvamkaraṇānām adhiṣṭhātā hānābhāvenākṣamatayā karaṇa-prakāśa-kartṛ tvābhīmāni-tat-sahāyayor ubhayor api taylor vṛtti-bhedānudayena jī vatva-mātrāviśeṣāt | tataś cobhayah karaṇābhīmāni-tad-adhiṣṭhātā hātṛ-devatā-rūpo dvirūpo vicchedo yasmāt | sa ādhibhautikaś cakṣur golakādy-upalakṣito dṝsyo dehaḥ puruṣa iti puruṣasya jī vasyopādhiḥ | **sa vā eṣa puruṣ o'nna-rasa-mayah** [TaittaU 2.1] ity ādi śruteḥ ||59||

BD: nanu karaṇābhīmānino jī vasya karaṇa-pravartaka-sūryāditvam atra katham | tatrāha deha-sr̄ s t eḥ pūrvam iti karaṇānām iti | adhiṣṭhātā hānābhāvena cakṣur golakādyabhāvenety arthaḥ | ubhayor api

taylor vṛ tti-bhedā nudayeneti karaṇā nāṁviṣ aya-grahaṇāṁvṛ ttiḥ | devatā nāṁtu tatra pravartakatvam
vṛ ttiḥ | ayam atra niṣ karṣ aḥ dehotpatteḥ pūrvam api jī vena sārdham indriyāṇi tad-devatāś ca santy
eva | tadā teṣ āṁvṛ tty-abhāvaj jī vēntarbhāvo vivakṣ itaḥ | utpanne tu dehe taylor vibhāgo yad-
bhavatī ty āha tataś cobhaya iti ||59||

ekam ekatarābhāva ity eṣ ām anyonya-sāpeks a-siddhatve nānāśrayatvāṁdarśayati |
tathā hi dṛ syamvinā tat-pratī ty-anumeyāṁkaraṇāṁna sidhyati | nāpi draṣṭā na ca
tad vinā karaṇa-pravṛ tty-anumeyas tad-adhiṣṭhātā sūryādih | na ca tamvīnā
karaṇāṁpravartate | na ca tad vinā dṛ yam ity ekatarasyābhāva ekam
nopalabhāmahe | tatra tadā tat-tritayam ālocanātmakena pratyayena | yo veda
sākṣ itayā paṣyati sa paramātmā āśrayaḥ | teṣ ām api parasparam āśrayatvam astī ti
tad-vyavacchedārthaṁviṣeṣ aṇāṁsvāśrayo'nanyāśrayaḥ | sa cāsāv anyes ām āśrayaś
ceti | tatrānīśānīśinoḥ śuddha-jī va-paramātmān abhedānīśa-svī kāreṇaivāśraya
uktaḥ | atah [paro'pi manute'nartham](#) [BhP 1.7.5] iti |

[jāgrat-svapna-suṣuptamca guṇato buddhi-vṛ ttayah |](#)
[tāsāṁvilakṣaṇo jī vaḥ sākṣ itvena vivakṣ itaḥ ||](#) [BhP 11.13.27] iti |

śuddho vicas tē hy aviśuddha-kartuh [BhP 5.11.12] ity ādy uktasya sākṣi-saṇjñnah
śuddha-jī vasyāśrayatvāṁna śaṅkanī yam | athavā nanv ādhyātmikādī nām apy
āśrayatvam asty eva | satyam | tathāpi parasparāśrayatvān na tatrāśrayatā kaivalyam
iti te tv āśraya-śabdena mukhyatayā nocyanta ity āha ekam iti | tarhi sākṣiṇa
evāstām āśrayatvam | tatrāha tritayam iti | sa ātmā sākṣī jī vas tu yaḥ
svāśrayo'nanyāśrayaḥ paramātmā sa evāśrayo yasya tathābhūta iti | vakṣ yate ca
haṇīśa-guhya-stave [sarvampumān veda guṇānīś ca taj-jīv na veda sarvajñam](#)
[anantam i de](#) iti [BhP 6.4.25] | tasmāt ābhāsaś ca ity ādinoktaḥ paramātmāivāśraya
iti ||2.10|| śrī -śukah ||60||

BD: ādhyātmikādī nāṁtrayā nāṁmithah sāpeks atvena siddhes teṣ ām āśrayatvāṁnāstī ti vyācas tē
ekam ekatarety ādinā | tritayam ādhyātmikādī-tritayam | nanu śuddhasya jī vasya dehendriyādi-
sākṣi itvābhidhānenānyān apeks atva-siddhes tasyāśrayatvāṁkuto na brūsa tatrāha atrānīśānīśinor iti
| ariśinānīśo'pi ha gr̄hīta ity arthaḥ | asantos ād vyākhyāntaram athaveti | tarhī ti sākṣiṇah śuddha-
jī vasya | sarvam iti pumān jī vaḥ ||60||

asya śrī -bhāgavatasya mahā-purāṇatva-vyañjaka-lakṣaṇaṁprakāra ntareṇa ca
vadann api tasyaivāśrayatvam āha dvayena –

[sargo'syātha visargaś ca vṛ ttī rakṣa antarāṇi ca |](#)
[variśo variśānucaritaṁśarīsthā hetur apāśrayaḥ ||](#)
[daśabhir lakṣaṇair yuktampurāṇaṁtad-vido viduh |](#)
[kecit pañca-vidhambrahman mahad-alpa-vyavasthayā](#) ||[BhP 12.7.9-10]

antarāṇi manvantarāṇi | pañca-vidham –

[sargaś ca pratisargaś ca variśo manvantarāṇi ca |](#)
[variśānucaritaṁceti purāṇaṁpañca-lakṣaṇam ||](#) iti kecid vadanti |

sa ca matabhedo mahad-alpa-vyavasthayā mahā-purāṇam alpa-purāṇam iti
bhinnādhikaraṇatvena | yadyapi vis ṣu-purāṇādāv api daśāpi tāni lakṣyante | tathāpi
pañca nām eva prādhānyenoktavād alpatvam | atra daśānām arthānāṁskandhes u

yathākramampraveśo na vivakṣ itah | teś ām dvādaśa-saṅkyatvāt | dvitī ya-skandhoktānāṁtes āṁtr tī yādiś yathā-saṅkyarṇna samāveśah | nirodhādī nāṁ daśamādiś v aś t ama-varjam | anyes ām apy anyes u yathokta-lakṣ aṇatayā samāveśanāśakyatvād eva | tad uktamīśrī -svāmibhir eva –

daśame kṛ ṣ ṣa-sat-kī rti-vitānāyopavarṇyate |
dharma-glāni-nimittas tu nirodho duṣṭa-bhūbhujām || iti |

prākṛ tādi-caturdhā yo nirodhaḥ sa tu varṇitah | iti |

ato'tra skandhe śrī -kṛ ṣ ṣa-rūpasyāśrayasyaiva varṇana-prādhānyair vivakṣ itam | uktamīca svayam eva – **daśame daśamānlakṣ yam āśritāśraya-vigraham** iti | evam anyatrāpy unneyam | atah prāyaśah sarve'rthāḥ sarveś v eva skandhes u guṇatvena vā mukhyatvena vā nirūpyanta ity eva teś ām abhimatam | **śrutenārthena cāñjasā** ity atra ca tathaiva pratipannam-sarvatra tat-tat-sambhavāt | tataś ca parthama-dvitī yaylor api mahā-purāṇatāyāmpravesah syāt | tasmāt kramo na gr̄hi tāḥ ||61||

BD: asyeti | prakārāntareṇeti kvacī-nāmāntaratvād arthāntaratvāc cety arthaḥ | etāni daśa-lakṣ aṇāni kecit tṛ tī yādiś u krameṇa sthūla-dhiyo yojayanti | tān nirākurvann āha dvitī ya-skandhoktānām iti | aś t ādaśa-sahasritvāṁdvādaśa-skandhitvarṇīca bhāgavata-lakṣ aṇāñvākupyeta | adhyāya-pūrtau bhāgavatavoktiś ca na sambhaved iti ca bodhyam | śuka-bhāṣ itarīced bhāgavataṁtarhi prathamasya dvādaśa-śesasya ca tattvānāpattiḥ | tasmād aś t ādaśa-sahasri tat-pitūr ācāryāc chukenaḍhī tamkathitamcetī sāmpratamsamīvādās tu tathaivānādi-siddhā iti sāmpratam ||61||

atha sargādī nāmīlakṣ aṇam āha –

avyākṛ ta-guṇa-kṣ obhān mahatas trivṛ to'hamah |
bhūta-mātrendriyārthānāṁsambhavaḥ sarga ucyate || (BhP 12.7.11)

pradhāna-guṇa-kṣ obhān mahān, tasmāt triguṇo'harikārah | tasmād bhūta-mātrānāmbhūta-sūkṣmānām indriyāṇāmīca | sthūla-bhūtānāmīca | tad-upalakṣ ita-tad-devatānāmīca sambhavaḥ sargah | kāraṇa-sr̄ṣṭiḥ sarga ity arthaḥ |

puruṣ ānuṣ hī tānām eteś āṁvāsanāmayah |
visargo'yāmāhāro bī jād bī jaṁcarācaram || (BhP 12.7.12)

puruṣ ah paramātmā | eteś āṁmahad-ādī nām jī vasya pūrvakarma-vāsanā-pradhāno'yāmāhārah | kārya-bhūtaś carācara-prāṇi-rūpo bī jād bī jam iva pravāhāpanno visarga ucyate | vyas t i-sr̄ṣṭi i-visarga ity arthaḥ | anenotir ay uktā –

vṛ ttir bhūtāni bhūtānāmīcarāṇām acarāṇi ca |
kṛ tā svena nī ṣāmītatra kāmāc codanayāpi vā || (BhP 12.7.13)

carāṇāmbhūtānāmīsāmānyato'carāṇi, cakārāc carāṇi ca kāmād vṛ ttiḥ | tatra tu nī ṣāmīsvena svabhāvena kāmāc codanayāpi vā yā niyatā vṛ ttir jī vikākṛ tā, sā vṛ ttir ucyata ity arthaḥ |

rakṣ ācyutāvatārehā viśvasyānuyuge yuge |
tiryāñmartyarś ideveś u hanyante yais trayī -dviṣ ah || (BhP 12.7.14)

yair avatāraiḥ | aneneśakathā | sthānampos aṇamceti trayam uktam |

**manvantarammanur devā manu-putrāḥ sureśvaraḥ |
ṛṣayo'niśāvatārāś ca hareḥ ṣad-vidham ucyate ||** (BhP 12.7.15)

manvādyā carana-kathanena sad-dharma evātra vivakṣ ita ity arthah | tataś ca
prāktana-granthenaikārthyam |

**rājāṁbrahma-prasūtānāṁvaniśas traikāliko'nvayah |
vaniśyānucaritamtes āṁvṛttamvaniśadharāś ca ye ||** (BhP 12.7.16)

teṣāṁrājāṁmye ca vaniśā-dharās teṣāṁvṛttamvaniśyānucaritam || 62 ||

BD: uddiṣṭānāṁsargādīnāṁkrameṇa lakṣaṇāni darśayitum āha – athetyādi | avyākṛteti trivṛt-padam
mahato'pi viśesānām Bodhyam | sāttvikī rājasaś caiva tāmasaś ca tridhā mahān (ViP 1.2.34) iti śrī -
vaisṇavāt | puruṣaḥ paramātmā viriñcāntaḥstha iti bodhyam | sphuṭārthāni śisṭāni ||62||

**naimittikaḥ prākṛtiko nitya ātyantiko layaḥ |
saṁsthethi kavibhiḥ proktaś caturdhāsyā svabhāvataḥ ||** (BhP 12.7.17)

asya parameśvarasya | svabhāvataḥ śaktitah | ātyantika ity anena muktir apy atra
praveśitā |

**hetur jī vo'sya sargāder avidyā-karma-kārakah |
yamcānuśayināṁprāhur avyākṛtam utāpare ||** (BhP 12.7.18)

hetur nimittam | asya viśvasya | yato'yam avidyayā karma-kārakah | yam eva hetur
kecicaitanya-prādhānenānuśayināṁprāhuh | apara upādhi-prādhānyenāvyākṛtam
iti |

**vyatirekānvayo yasya jāgrat-svapna-suṣuptiṣ u |
māyāmayaḥ u tad brahma jī va-vṛttiṣ v apāśrayaḥ ||** (BhP 12.7.19)

śrī-bādarāyaṇa-samādhi-labdhārtha-virodhād atra ca jī va-śuddha-svarūpam
evāśrayatvena na vyākhyāyate kintvayam evārthaḥ | jāgrad-ādiśvavasthāsu,
māyāmayaḥ u māyā-śakti-kalpiteḥ u mahad-ādi-dravyeṣu ca | kevala-svarūpeṇa
vyatirekāḥ parama-sākṣitayānvayaś ca yasya tad brahma jī vānāṁvṛttiṣ u śudda-
svarūpatayā sopādhitayā ca vartaneḥ u sthitivapāśrayaḥ | sarvam aty
atikramyāśraya ity arthaḥ | apa ity etat kahlu varjane, varjanāṁcātikrame
paryavasyatīti | tad evam apāśrayābhivyakti-dvāra-bhūtāṁhetu-śabda-
vyapadiṣṭāasya jī vasya śuddha-svarūpa-jīnam āha dvābhyām |

**padārtheṣu yathā dravyamtan-mātraṁrūpa-nāmasu |
bījādi-pañcatāmītāsu hy avasthāsu yutāyutam ||
virameta yadā cittamhitvā vṛtti-trayaṁsvayam |
yogena vā tad-ātmānaṁvedehāyā nivartate ||** (BhP 12.7.20-21)

rūpa-nāmātmakes u padārtheś u ghaṭ ādiś u yathā dravyampr̄ thivyādi yutam ayutam ca bhavati | kārya-dṛṣṭiṁvināpy upalambhāt | tathā tan-mātrāṁsuddhamjī va-caitanya-mātrāṁvastu garbhādhānādi-pañcatāntāsu navasv apy avasthāsv avidyayā yutāṁsvatas tv ayutam iti śuddham ātmānam ittharījñātvā nirviṇṇah sann apāśrayānusandhāna-yogyo bhavatī ty āha virameteti | vṛtti-trayaṁjāgrat-svapna-suṣupti-rūpam | ātmānaiṁparamātmānam | svayaṁvāsudevāder iva māyāmayatvānusandhānena deva tyāder ivāniṣṭ hitena yogena vā | tataś cehāyās tad-anuśīlana-vyatirkta-cesṭāyāḥ || 1.7 || śrī -sūtaḥ || uddiṣṭ ah sambandhaḥ ||63||

BD: pūrvoktāyāmādaśa-lakṣaṇyāmāmuktir eka-lakṣaṇam | asyāṁtu caturvidhānāṁsaṁsthāyām ātyantika-laya-śabditā muktir ānī teti | yamcānuśayinam iti bhukta-śiṣṭa-karma-viśiṣṭo jī vonuśayī ty ucyate | rūpeti mūrtyā sanjñāyā copetes v ity arthaḥ | kārya-dṛṣṭiṁ iti ghaṭ ādibhyāḥ pṛthaḡ api pṛthvyādeḥ prāptter ity arthaḥ | apāśrayeti i śvara-dhyāna-yogyo bhavatī ty arthaḥ | svayam iti vāmadevāḥ khalu garbhasya eva paramātmānambubudhe, yogena devahūti ty arthaḥ ||63||

iti śrī -kali-yuga-pāvana-sva-bhajana-vibhājana-prayojanāvatāra-śrī -śrī -bhagavat-kṛṣṇa-caitanya-deva-caranānucara-viśva-vaiśṇava-rāja-sabhājana-bhājana-śrī -rūpasanātanānuśāsana-bhāratī -garbhe śrī -bhāgavata-sandarbhe tattva-sandarbho nāma prathamāḥ sandarbhaḥ ||

BD: iti kalī ti kali-yuga-pāvanarīyat sva-bhajanāṁtasya vibhajanāṁvistaraṇāṁprayojanāṁyasya tādṛśo vatāraḥ pṛadurbhāvo yasya, tasya śrī -bhagavat-kṛṣṇa-caitanya-devasya caraṇayor anucarau, viśvasmin ye vaiśṇava-rājās teṣāṁsabhāsu yat sa-bhājanāṁsat-kāras tasya bhājane pātre ca yau śrī -rūpa-sanātanau taylor anuśāsana-bhāratya upadeśa-vākyāni garbhe madhye yasya tasmin ||

ṭ ippanī tattva-sandarbhe vidyā-bhūṣaṇa-nirmitā |
śrī -jī va-pāṭha-saṅīpṛ ktā sadbhīr eṣā viśodhyatām ||

iti śrī mad-baladeva-vidyā-bhūṣaṇa-viracitā tattva-sandarbha-ṭ ippanī samāptā ||